Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың августа 31-де үнүп эгелээн

№ 79 (16239) ◇ 2000 чылдың июль 18, вторник ◇ Ат салган шагы 23.00 ◇ Садар өртээ 3 рубль.

АМЫДЫРААРЫНЫҢ АДАККЫ ЧАРЫГДАЛДАРЫ

2000 чылдың II кварталында Тыва Республиканың чонунуң амыдыраарынга адаккы чарыгдалының хемчээли айда ортумаа-биле 1223,07 рубль болган азы бо чылдың бирги кварталынга деңнээрге 4,8 хуу өскен бооп турар.

Амыдыраарының адаккы хемчээлин чоннуң социал-демографтыг бөлүктеринге хамаарыштыр алырга, мындыг болган:

	Аъш-чемге	Аъш-чемге хамаарышпас бараааннарга	Ачы-дуза чедирилгезинге	Үндүрүглерге, өске-даа чарыгдалдарга	Адаккы хемчээли
16-59 харлыг эр улус	823,96	317,95	141,29	55,90	1339,12
16-54 харлыг херээжен	718,19	422,40	141,29	55,90	1337,79
Пенсионерлер	662,62	298,02	111,18	00	997,71
0-6 хар чедир уруглар	652,35	217,95	181,88	00	991,75
7-15 харлыг уруглар	930,46	258,23	139,03	00	1327,93

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНДА

ДЕПУТАТТАР ТУРУШТУУН КӨРГҮСПЭЭН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының чээрби чедиги сессиязы июль 12-де болуп эрткен, аңаа 38 айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызынга Т. Б. Кууларны томуйлаарынга чөпшээрел бээр дугайында айтырыгны бир дугаарында көрген. Президент Ш. Д. Ооржак бо албан-дужаалга ажылдаар кадрларны шилип турган, ТР-ниң Дээди Хуралының комитет даргазы Т. Б. Кууларга доктаап, ооң-биле чугааны кылган. Ажылдаар чөпшээрелин ол берген. Ынчангаш Т. Б. Кууларны томуйлаарынга чөпшээрел бээр бижикти Дээди Хуралче киирген. Ол дугайында комитеттерге сайгарган.

Сессияга санал берген парламентарийлер Т. Б. Куулар депутат ажыл-чорудулгазын ара соксадырга кайын боор, соңгукчуларга берген аазаашкыннарын канчаарыл, кадр шилилгезин хынамчалыг эвес дүрген шиитпирлеп турар дээн ышкаш айтырыгларны көдүрген. Президентиниң шилип алган кадрын томуйлаарынга чөпшээрел бээр хөңнү чогун илереткеннер.

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде Т. Б. Кууларны томуйлаарынга чөпшээрел бээр дээш үүгле он бир депутат бадылаан. Ынчангаш ол эртпейн барган. Депутаттарның хөй нуруузу Президентини деткивээн, чаңгыс аай туруштуун көргүспээн.

ТР-ниң Конституциязының 3-кү үүлүнүң 24 пунктузун удуртулга болдургаш, "ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизинин) дугайында" ТР-ниң Хоойлузу парлаттынган хүнүнден эгелээш, бо Хоойлунуң 6-ғы үүлү күштүг болур. Айыткан хоойлу күштүг болуп киргиже чедир Улуг Хуралдың кежигүннерин федералдыг хоойлуга дүүштүр соңгуур. Улуг Хуралдың кежигүннериниң бүрүн эргелерин соңгуткан хүнүнден бээр 4 чыл хуусаада хевээр арттырар.

Сессияга ук хоойлуга бо үүлдү немей киирер дугайында айтырыгны депутаттар сайгарып көргеш, ооң-биле чөпшээрешпейн, база-ла быжыг туруштуун көргүспээн. Улуг Хуралдың кежигүннериниң соңгулдаларының эрткени Федералдыг хоойлуга дүүшпес деп медеглелин уламчылаан. Суд шиитпириниң түңнели кандыг болуру ам-даа билдинмес, ындыг болганда чаа үүлдү немээри болдунмазын айытканнар. Дорту-биле чугаалаарга, Улуг Хуралдың ийиги чыыжы ажылын уламчылаарынга ийи конституцияның аразында карышкактарны эдер чугула херекти кылырынга удурланганы ол-дур деп санап болур.

Тыва биле Россияның конституцияларының аразында дүүшпес үүлдерни эдери амгы үеде хүннүң чугула сорулгазы болгай. РФ-тиң Президентизиниң Сибирьниң федералдыг округунда бүрүн эргелиг төлээзи Л. В. Драчевскийге эрткен чөвүлел хуралга Ш. В. Кара-оол олурушкан болгаш чүве чугаалааш, ийи конституцияның аразында карышкактарны эдер орган – Улуг Хуралдың ажылын уламчылаарын чугула деп санаан. Ук хуралдың протокол шиитпиринде айыткан ажылдарны доктаатпайн уламчылаар эргежок чугула хемчегларни алырын ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазынга сүмелээн болгай. Ындыг турбуже, сөглээн сөзүн, протокол шиитпирин күүседир дээш кандыг-даа дээштиг хемчегни ол албаан, Президентиниң кончуг ажыктыг саналын деткивейн барганы элдептиг. Бо дээрге күрүне эрге-чагыргазының үстүнде органнарының чөптүг негелделеринге, республиканың соңгукчуларының хөй кезииниң саналынга удурланышкак болуп турар деп үнелээринге барымдаа бар-дыр. ТР-ниң Дээди Хуралының удуртулгазы, депутаттары Улуг Хурал дугайында айтырыгны үзе шиитпирлээр үе келген. Ону соңгаарладып болбас.

Алаш-оол ХЕРТЕК.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЖЫЛ-АЛБАНЫ

ДУГУРЖУЛГАЛАР ЧЕДИП АЛДЫНГАН

Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржак массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары-биле парлалга конференциязын июль 14-те эрттирген.

Президент бодунуң Москвага албан-ажыл кылып чорааныныңтүңнелдериниң дугайында дыңнадышкыннарны кылган. Аңаа ол элээн каш яамыларга барып, шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларның хөй кезиин сайыттар-биле ужуражылга үезинде дугуржуп алганын демдеглээн.

Түңнелинде 84 миллион рубльди Тыва Республикаже чорудары чедип алдынган. РФ-тиң Өөредилгезиниң сайыды В. М. Филлипов Тыванын күрүне университединиң төөгү факультединиң тудуун доозарынга саңхөө болгаш материалдыг дуза көргүзерин дүргедедирин аазаан. Россияның Көдээ ажыл-агый яамызының сайыды В. В. Гордеев Тываның хой ажыл-агыйлыг республика болуп артарынга сонуургалдыын, көдээ ажыл-агыйның ук адырын аңаа сайзырадырына дуза көргүзери эргежок чугула дээрзин онзалап демдеглээн. Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйын акшаландырарының дугайында айтырыгны аңаа онзалап чугаалашкан. Эрге-хоойлуга хамаарышкан чамдык айтырыгларны сайгарып, Россияның Конституция судунга база четкен.

Оон ыңай Ш. Д. Ооржак Россияның Президент Администрациязының удуртукчузу А. Волошин, Россияның чаңгыс аай энергетика системазының акционерлиг ниитилелиниң удуртукчузу Б. Чубайс-биле ужурашкан. Тыва энергетикага дуза кылдыр 31 миллион рубльди чорудары чедип алдынган.

Борис ОНДАР.

АНОНС! АНОНС!

Июль 20-22 хүннеринде Тываның Виктор Кок-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга регионнардан келген эстрада артистериниң аразынга конкурс болур. Аңаа Амур, Чита областардан болгаш Саха-Якутия, Бурятия, Хакасия, Алтай, Тыва, Моолдан артистер киржир.

Конкурстуң түңнелдери база-ла хоомай эвес. Ынчангаш аңаа киржири-биле бистиң артистеривистиң белеткели шыырак.

Эрге-хоойлу күрүнези

Кызыл хоорайда Улусчу чогаадылга бажыңының биче залында Германияда Конрад Аденауэр деп фондунуң организастааны-биле прокуратура болгаш суд органнарының ажылдакчыларының семинары июль 13-14-те болган. Аңаа Тыва Республиканың кожууннарында болгаш Кызыл хоорайда ажылдап турар судьялар, ТР-ниң Дээди болгаш Арбитраж судтарының ажылдакчылары, Германияда Конрад Аденауэр фондузунуң удуртукчузу дээрги Герд Д Боссен, Германияның Дээди Федералдыг Судунуң судьязы доктор Дитрих Бейер, дээрги Доктор Йоахим Крех, ТР-ниң Президент Администрациязының удуртукчузу Вячеслав Яндай-оол, ИХЯ-ның сайыды генерал-майор С. С.-Б. Монгуш, Дээди суд даргазы Н. Ч. Күжүгет олар киришкен. Семинарны ТР-ниң Дээди судунуң даргазы Надежда Күжүгет башкарып чоруткан. Ооң эгелээрининң мурнуу чарында ТР-ниң Президент Администрациязының удуртукчузу В. Яндай-оол Президент Ш. Д. Ооржактың мурнундан Германиядан келген аалчыларга өөрүшкүзүн илереткеш, семинарның киржикчилеринге байыр чедирген.

Эге сөстү Германияның Конрад Аденауэр фондузунуң удуртукчузу дээрги Герд Д Боссен алгаш, үш чыл бурунгаар бо-ла Кызыл хоорайга шак-ла мындыг семинарның ооң киржилгези-биле эрткенин онзалап демдеглээн. Бо эртип турар семинарның "Эрге-хоойлу күрүнези" деп темазы безин амгы Россияның байдалынга хөлчок таарышканын, Россия боду мурнакчы даштыкы чурттарның арга-дуржулгазынга даянып, суд органнарының ажылын үндезнии-биле чаартып турарын, российжи коллегаларынга Германияның суд органнарының ажылдакчыларының болдунар-ла арга-биле дузалажырын, ынчалза-даа кол шиитпирни Россияның суд органнарының ажылдакчылары боттары хүлээп алырын онзалап айыткан.

Дараазында сөстү Германияның Дээди Федералдыг Судунуң судьязы дээрги доктор Дитрих Бейер алгаш, эрге-хоойлу күрүнезиниң эге базымнары болур демократтыг чаартылгаларның Германияга канчаар эгелээнин семинарның киржикчилеринге сонуургаткан. Демократтыг чаартылгалар Германияга суд органнарының эде тургустунуушкуннарыбиле Улуг Фридрихтиң үезинде канчаар-даа аажок шапкынчаан турган. Ынчан Германияның хоойлуларын демократчы байдалга чаарткан болгаш суд органнарына кым-даа хамаарышпас, чүгле хоойлу езугаар ажылдаар арганы берген. Хоойлу хажыдар чоруктарга удур демисел шыңгыраан турган. Бир катап судья суд үезинде хоойлу негелдезинге дүүшпес шын эвес шиитпир хүлээп алган. Ынчан маргылдаа эгелээн. Ол судьяны ол үедеги Германияның юстиция сайыды камгалаарын оралдашкан. Чүгле ол дээш Улуг Фридрих хоойлу негелдези-биле юстиция сайыдын ажылындан халап каапкан.

Ынчалза-даа 1933 чылда Германияга демократия улуг аштырыышкынга таварышкан. Ооң уламындан демократтыг чаартылгалар чүгле дайын соонда катап уламчылаар аргалыг болган. Демократтыг эрге-хоойлу күрүнезинге эрге-чагырга хоойлу дамчыштыр чоннуң негелдери-биле тургустунар ужурлуг. Күрүне эрге-чагыргазы чоннуу болур. Хоойлу чоннуң негелде, сонуургалы-биле тургустунар.

Демократтыг эрге-хоойлу күрүнезинге 3 кол үүл турар.

1. Бот-догуннаан демократтыг күрүнеге хостуг, чаңгыс аай дең эргелиг чон. 2. Кымга-даа хамаарышпас судтар болгаш хоойлу негелделеринге чагырткан хостуг соңгулдалар. 3. Шупту хамаатыларга чаңгыс аай дең негелделиг, чоннуң амыдыралын деткээн хоойлу болгаш эрге-чагырганың чөптүг хуваттынары.

Эрге-хоойлу күрүнезиниң ээ онзагай шынарлары – чоннуң эрге-хоойлу талазы-биле билиглериниң ханы болуру, **хоойлуларга бүзүрели**, ооң чөптүг, шупту хамаатыларга билдингир, чедингир болуру дээрзин дээрги Дитрих Бейер онзалап демдеглээн.

Ооң соонда ийи таланың эрге-хоойлу айтырыгларынга бодал солчуушкуннары, маргылдаа (дискуссия) болгулаан. Онза улуг чөрүлдээлер-даа болбаан. Колдуунда өөредиг хевирлиг семинарга немец аалчыларның Тыва Республикага конституция судун тургузарын, республиканың бодунуң хоойлуларын улам быжыглаарын, ону амыдыралга чөптүг ажыглаарын деткээн сүмелерин тыва коллегалары улуг сеткил ханышкын-биле хүлээп алган.

Борис ДЫГЫНДАЙ.

Депутат-биле интервью

ИДЕГЕЛИМ УЛУГ

Бо чылдың июль айның ийиги он хонуунда Тыва Республиканың девискээринге үргүлчүлелдиг чаъстаашкын болганының түңнелинде, үер-халап болуп, республиканың автоорук тарынга болгаш көвүрүглерге улуг үрегдээшкиннерни болдурган. Бо бүгүнү барымдаалааш, ТР-ниң Чазаа Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чеен-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Кызыл, Каа-Хем болгаш Өвүр кожууннарның девискээринге онза байдалдар зоналарын чарлаан. Республиканың онза байдалдар талазы-биле комиссиязы үерниң үрегдээшкиннерин эдер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылып, чогуур хемчеглерни ап эгелээн. ТР-ниң Дээди Хуралының депутады, "Тыва автоорук" эргелелиниң начальниги Салчак-оол Саянович Санаага дужуп, үер-халапка таварышкан автоорук тарны кылыр талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарын "Шынның" номчукчуларынга кысказы-биле чугаалап бээрин диледим.

— Сөөлгү болган үер-халап кайы кожууннарның девискээринге улуг когаралды чедиргенил, ниити үрегдээшкиннин түңү кайы хире болуп турарыл, Салчак-оол Саянович?

— Үер-халаптың ниити чедирген когаралын Тыва Республиканың Чазаандан тургустунган онза байдалдар талазы-биле комиссия санап үндүрген, ниити түңү 25 млн. рубль чедип турар. Эң берге байдал Барыын-Хемчик кожууннуң девискээринде болуп турар, чүге дээрге Ак-Довурак – Абаза аразының 61-ги километринде Ак хем иштинде демир-бетон көвүрүгнүң ортузунда чагызын суг ийлендир шаптарга, көвүрүг ортузундан сыйлы берген. Бо оруктап машиналар аргышпайн турар. Бо айның төнчүзүнден бээр демир чаа көвүрүгнү кылыптар бис. Ам ында көвүрүг тудугжулары ажылдап эгелей берген. Чүгле көвүрүг эвес, бо автооруктуң 350-ден 373 километринге чедир автооруктар улуг үрегдээшкиннерге таварышкан. Сүт-Хөлдүң болгаш Бай-Тайганың иштики оруктары үерге дыка үрелген. Тээли – Кызыл-Даг аразында ыяш көвүрүгнү үер суу шуптузун үрегдээн. Ону катап кылыр апаар.

— Үер-халап болган соонда тус черниң кожуун, суму чагыргалары боттарының иштики оруун септеп кылыр талазы-биле хемчег ап турар бе, кандыгыл?

— Бо талазы-биле ажылдар кайы-даа кожууннуң девискээринде чоруп турар. Ылаңгыя Сүт-Хөл кожууннуң чагыргазы (И. Монгуш) черле дидим, эрестиг ажылдап турары өөрүнчүг. Олар иштики оруктарын боттарының күжү-биле кылып болурунуң аргазы бар. Бергеде турар кожууннарга ТР-ниң Чазаа акша-төгерик-биле дузалаарының хемчээн ап эгелей берген.

— Үер болганының соонда Москва чедип сургакчылап чораан болгай силер, федералдыг орук албаны кайы-хире акша-төгерик берген ирги?

— Ийе, чордум. Айтырыгны шуптузун федералдыг орук албанының даргазы В. Артюховка тургустум. Үер-халапка таварышкан оруктар, тус черниң оруунга хамааржыр болгаш ооң когаралын Хамааты камгалал, онза берге байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле яамы төлээр апаар. Ынчап кээрге федералдыг орук албаны үерге үрелген автооруктар дээш биске акша бербээн. Үерге үрелген оруктар федералдыг автооруккa хамааржып турган болза, ынчан оларның биске дузалаары албан апаар.

Ынчалза-даа бо удаа Москва чорааш, хол куруг келбедим. Септеп кылып турар көвүрүүвүске бо чылын 3 млн. рубль берген. Ол акшаны көвүрүг тудугжулары шиңгээдип апкан. Орта немей акша дилээримге, бердилер. Көвүрүг тудуу шуудай бээр боор.

— Бо берге үеде акша чокта тудуг кылыры болдунмас болгай, ол акшалар кажан бистиң республикага чедип кээр ирги?

— Нарын айтырыг. Ол акшага чедип деп орук узун. Үерге үрелген автооруктарның документилерин ажылдап кылгаш, баштай ТР-ниң Чазаанга, ооң соонда Хамааты камгалал, онза берге байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле яамының Красноярск хоорайда девискээр эргелелинге камгалаар, ооң соонда ол документини тудуп алгаш, Москва чедип, чаңгыс чер-чурттуум Сергей Күжүгетовичиге барып чедер улус-тур бис. Он хире чылдар иштинде "Тываавтоорук" эргелелин удуртуп келзимзе-даа, Сергей Күжүгетович-биле ужуражып көрбээн мен, ам бир дугаар ажылым аайы-биле чедип, таныжар апарган кижи-дир мен. Акша-төгерик айтырыы шиитпирлеттине бээр дээрзинге идегелим улуг.

Акша чок дээш үрелик оруктарны көрүп алгаш орар эвес, бодувустуң иштики курлавырларывысты ажыглап тургаш, автооруктарны кылып эгелей бердивис. Эң кол күштү Ак-Довурак – Абаза оруунче угландырып тур бис. Ол бистиң улуг Россияже ийи дугаар соңгавыс болгай, бо орукту ажыдары — соңгаарладып болбас айтырыгларның бирээзи.

Кожууннарның иштики оруктарын чагырга даргалары тус черде турар оруксептелге эргелелдери-биле демнежип тургаш, тус черниң материалдары-биле кылып эгелээни дээре. Акша-төгерик дөмейле орайтап кээр дээрзи билдингир. Орук дээрге чүгле орукчуларның ажылы эвес, ол бистиң ниити аргыжар, ажыглаар дамырывыс болгай.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим, чымыштыг ажылыңарга чедишкинни күзедим, Салчак-оол Саянович.

Сергей ХЕРТЕК чугаалашкан.

Допчузу-биле

КОЛ ШАХМАТЧЫ

Тываның херээжен шахматчыларының ээ шылгаңгайы, республиканың шахматка үш дакпыр чемпиону Наташа Кол Новосибирск хоорайга болуп эртер делегей чергелиг шахмат маргылдаазынга киржири-биле аъттанып-кан.

Наташаның бо чылдың июль 20-ниң хүнүнде төрүттүнген хүнү. Ынчангаш бистиң спортчувуска төрүттүнген хүнүн таварыштыр болгаш делегей чергелиг шахмат маргылдаазындан тиилелгелиг ээп кээрин күзеп каалынар.

ДЫШТАНЫЛГА ДООЗУЛГАН

Эржей сумузунуң чоогунда өскүс болгаш берге кижизидилгелиг уруглар-ның "Спасатель" чайгы дыштанылга лагеринге дыштаныр сезон доозулган. Аңаа уруглар дыштанылгазындан аңгыда хоойлу талазы-биле эге билиглерни алган. Лагерьни республиканың Өөредилге яамызы болгаш Кызыл хоорайның назы четпээннер талазы-биле ажылдаар черниң ажылдакчылары организастап эрттирген.

ЧАА АРГАЛАР-БИЛЕ

Кызыл хоорайда диш эмнээр поликлиника республикада чүгле диш эмнээринче угланган эмнелге бооп турар. Ук эмнелге 1999 чылда Күрүне сертификадын болгаш дээди категорияның лицензиязын камгалап алган.

Эмнелгеде бо хүннерде чаа үүл болза диш эмнээринге тускай ион холумактыг материалды ажыглай берген. Ооң кадында ук эмнелгениң удуртулгазы-биле Кызыл хоорайның 8 школаларында диш эмнээр кабинеттер ажыттынган.

ХЕРЕКСЕЛДЕР ДЕРИИР

Бо хүннерде Хандагайтыда каайлы черин таварып, хүнде 30-40 үүктүг автомашиналар эртип турар. Хоойлу талазы-биле хажыдыышкын кылган кижилерден хавырган үүлдерни түр шыгжаар складтар ында туттунмаан.

Ынчангаш ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Москва хоорайга ажылагыйжы сургакчылаашкын кылып чорааш, республиканың Хандагайты, Шара-Нур, Цаган-Тологой каайлы черлерин тускай чаа херекселдер-биле эде дериирингe 3 млн. америк долларны бээрин чугаалажып алган.

УЛАМЧЫЛАЙ БЕРГЕН

Улуг-Хемни кежир аргыжылга парому бодунуң ажылын бир хонук соксаткан. Ооң кол чылдагааны кывар-чаар үүлдүң төнгенинде. Дугуржулга езугаар кывар-чаар үүлбиле Кызыл хоорайның чагыргазы хандырар турган. Ынчанмыже бодунуң дорт харылаар ажылын шиитпирлеп шыдавайн баарга, Чазак чери 5 тонна дизель одалгазын үндүрүп берген. Аргыжылга парому хүнде 300 литр дизель одалгазын чарып турар.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Федерация Чөвүлелин чаартырының айтырыгларын чугаалажып турар үш талалыг комиссия бодунуң ажылын үргүлчүлеп турар. Хоойлуга эдилгелер киирер бе, азы ооң концепциязын солуур бе? Ындыг айтырыг комиссияның мурнунда тургустунган. Депутаттар болгаш сенаторлар Федерация Чөвүлелиниң кежигүннерин чоорту солуурун дугурушканнар. Июль 13-те чапсар соонда Федерация Чөвүлелиниң кежигүннерин дедир кыйгыртыр айтырыгны комиссия кежигүннери чугаалашкан. Комиссияда Күрүне Думазындан киржип турар кижилер хоойлу концепциязын солувас дээш туржуп турар. Ынчалзадаа үстүү палатадан өөрубиле бир демниг ажылдаарын олар медеглээн. Комиссияның ажылы уламчылап турар.

◆ РФ-тиң Чазак Даргазы М. Касьянов даргалаан Чазак хуралынга үндүрүг системазында реформаның айтырыын чугаалашкан. 2001 чылда бүгү чуртка четчир бюджетти тургузарын аңаа шиитпирлээн.

◆ РФ-тиң Президентизи В. Путин Уралда чеде берген. Свердловск областың губернатору Э. Россель болгаш өскелер-даа В. Путинни уткуп алган. Президент Нижный Тагилде шериг техниказының делгелгезинге чораан. Т-90С деп танкының шынарын, хыдыкчы самолеттарны, вертолеттарны аңаа көргүскен. Боо-чепсек чогаадыкчызы генерал-лейтенант Михаил Калашников-биле Президент ужурашкан. "Уралмаш" АН-ниң чиңгине директору Олег Белоненкону өлүргенин канчаар истеп турарын РФ-тиң ИХЯ сайыды В. Рушайлодан шыңгыы негеп, айтырар мен деп, Президент дыңнаткан.

◆ Бир эвес оларга истеп, сүрүүшкүннерни кылбас болза 200 хире дээрбечилер дүжүп бээринге белен бооп турарын федералдыг шеригниң Кол штавының начальниги оралакчызы Валерий Манилов дыңнаткан. Ниитизи-биле Чечен Республикада байдал шоолуг өскерилге чок арткан. Дээрбечилер федералдыг шеригниң туруштарынче боолаашкыннарны уламчылап турар.

◆ Челябинск болгаш Оренбург областарда улуг чаашкыннарның түңнелинде хеннер дажаан. Ылаңгыя Урал хем эринден ашкан. Электри станцияларының ажылдаарынга улуг шаптык тургустунган.

◆ Еврей автономнуг обласка бо чылын бешки улуг шуурган үрегдээшкиннерни болдурган. Областың элээн каш суулары электри чырыы чок арткан.

◆ Германияның А-310 деп аэробузу агааргa ужуп чорда, бензин төнгенинден Венага ара хонар ужурга таварышкан. Самолет аэродромнуң кыдынче үнгенинден үрелген, 10 ажыг кижи балыгланган. Аварияның чылдагааны – бензин хемчээли айтыр приборнуң меге ажылдаанында болган.

◆ Палестин күрүнени тургузары-биле АКШ-тың президентизи Б. Клинтоннуң холбаштырылгазы-биле Кемп-Дэвидте эртип турар палестин-израиль чугаалажыышкыннар уламчылап турар.

◆ Японияның Ниядзаки хоорайда 8 чурттуң даштыкы херектер сайыттарының хуралы ажылын дооскан. Хуралдың эки түңнелдерлиг эрткенин РФ-тиң даштыкы херектер сайыды Игорь Иванов дыңнаткан.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

В. ПУТИННИҢ АЙЫТКАЛЫН ДАШТЫКЫДА КОРУП ТУРАРЫ

Россия Федерациязының Президентизи В. Путинниң РФ-тиң Федералдыг хуралынга июль 8-те Айыткалын даштыкы чурттарда бедии-биле үнелеп турар. Күрүнеии быжыглавайн тура, ниити национал чаңгыс-даа сорулганы шиитпирлеп шыдавас. В. Путинниң Айыткалының кол утказы ындыг.

Айыткал болза шынчы характерлиг, ханы анализтиг болгаш келир үеже чүткүлдүг документ-программа-дыр деп, Британияның политиктиг белүктери болгаш массалыг информация чепсектери демдеглеп турар. "Тургустунган нарын айтырыгларны эки билип турары, шын шиитпирни шилип ап, бодунуң күжүнге бүзүреп турары — Айыткалдың алыс утказының бедиин херечилеп турар" деп, Лондоннуң солуннары бижип турар.

Россияның Президентизиниң Федералдыг Хуралга Айыткалы чуртта байдалды шыны-биле көргүскен деп, Данияның солуннары бижип турар. "В. Путиннин Айыткалы болза Россияда нарын байдалды чидии-биле шынчы анализтээн, чурттуң чаартылгазын хандырар хууда планын камгалаан" деп, "Берлингске тиденде" солун бижээн. "Президент кымны-даа кээргевээн, эрге-чагырганың бүгү деңнелдеринде коррупцияны, эрге-чагыргаже чүткүлдерни сойгалаан" деп, ол-ла солун демдеглээн.

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң Федералдыг хуралга Айыткалы — дүрген шиитпирлээр ужурлуг эң чүгүле айтырыгларның комплексизи болган деп, Венгрияның радиозу дамчыткан. Күрүне Баштынының бо документизи россия ниитилелдин болгаш эрге-чагырганың "шыңгыы аарыгларын" сойгалаан, эрткен чылдарда чыглып келген шиитпирлеттинмээн айтырыгларны шиитпирлеп эгелээри — Россияның кол сорулгазы деп, венгр радио чарлаан.

ХОСТУГ САЛГАН

Тыванын девискээринден хартыганы даштыкыже садар сорулга-биле үндүр сөөртүр чоруктар ам-даа уламчылап турар. Бо даглыг черниң кужунуң араб чурттарында өртээ 70 мундан 1 млн. америк доллар чеде бээр. Чоокта чаа бойдус камгалаар албан черинин ажылдакчылары хоругдалга тудуп турган элээн каш хартыгаларны хосталгаже салган. Кызыл дептерже кирер бижиттинген хартыгаларны садар дээш тудуп турган кижилерге хамаарыштыр кеземче хоойлузу-биле үгле акшага торгап турары хомуданчыг.

• Чаа ном

НОМЧУКЧУГА БЕЛЕК

Тыванын Улустуң чогаалчызы, төөгү эртемнериниң доктору, "Делегейниң дириг эртинези" бедик шанналдын эдилекчизи Монгуш-Бора-Хөөевич Кенин-Лопсанның тыва номчукчуларга бараалгатканы — "Буян-Бадыргы" деп ромав-эссени Тыванын "Новости" ном үндүрер черинде белеткээш, Новосибирск хоорайда "Совет Сибирь" деп полиграфия бүдүрүлгезинге парлаткан.

"Буян-Бадыргы" деп роман-эссенин автору 1921 чылдын август 13-16 хүннеринде Танды кожуунунуң Суг-Бажынга эрткен бүгү Тыванын Тургузукчу хуралынын даргазы Буян-Бадыргының алдарлыг болгаш халаптыг амыдыралынын хөйге билдинмейн арткан үүлдерин тоожуп турар.

Даа кожуунуң ооның Хайдыптың азыраан оглу Буян-Бадыргы моол, санскрит, кыдат, орус дылдарны эки билир чораан. Өттүр көөр политик адазы мөчээн соонда, Даа кожуунуң чагырыкчызы апарган. Буян-Бадыргы 1913 чылда II Николай хаанга дилег бижиктиг чоруткан, ол дээрге тыва улустуң төөгүзүнге уттундурбас улуг өөрүшкү бооп арткан: тывалар 1914 чылдан эгелээш, Россияның составынга чурттап, сагыш-сеткил, культура, дыл байлаан хевээр арттырган, эрте-бурунгу төрээн черин бүрүн-бүдүн камгалаан. Тыва чонунуң кайгамчык оглун ТАРН ТК-ның кежигүннериниң үүлдүгзүнгенин езугаар 1932 чылдын март 22-де боолап өлүргеи.

"Буян-Бадыргы" деп роман-эссе онза материалдарга, чажыт документилерге, херечилериин чугааларынга үндезилеттинип бижиттинген болгаш Тывага улусчу эрге-чагырганың баштайгы удуртукчуларын узуткаарынче угланган ангы политиказының аар уржуктарын бир дугаар сойгалаан.

Роман-эссенин бирги номун "Аныяк ооян", ийигизин "Боолаттырган баштынчы" деп адаан. Номну хөй санныг төөгүлүг чуруктар-биле байыткан.

Роман-эссенин кол редактору Александр Дембрель, ол "Буян-Бадыргы" деп роман-эссе ном садыгларынга удавас кирип эгелээр.

Алексей АИР.

Чайгы дыштанылга

ЧАЙЛАГ-ЛАГЕРЬ

Эмчи хайгааралында турар кадыы кошкак, инвалид уруглар дыштаныр чайлаг-лагерь Барын-Хемчик кожуунда бир-ле дугаарында ажыттынган. Арыг агаар-бойдустуг Хөнделен-Аксы деп черде ону тургускан. Ындыг лагерьни ажыдып алырынга кожуунуң өөредилге килдизинин ажылдакчылары болгаш "Аяс" уруглар садының эргелекчизи Раиса Хомушку олар кызымак чоруун көргүскен. Чайлаг-лагерьни ажыдары чугула дээрзин тайылбырлап, оларны деткиирин дилеп, Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызының оралакчы сайыды Ольга Кыргысовна Дамдынны чалаарга, ол келгеш байдалды өөренип көргеш, деткип, дузалажырын аазаан.

Кадыкшылга лагери бирги сезонун байырлыг байдалга ажыткан. Кожуунуң өөредилге килдизинин эргелекчизи М. О. Лопсан-Серен, кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Ч. С. Ооржак, социал дузалал төвүнүң директору О. Х. Салчак, өөредилге килдизинин методизи Е. О. Хертек олар лагерьниң ажыдыышкынынга киржип, ооң бут кырынга туруп быжыгарынга деткимчени көргүскен. Деткикчилер болуп келген аалчыларга уруглар концерт-оюнун бараалгаткан.

Чаа ажыттынган чайлаг-лагерьде шупту 35 уруг дыштанып турар. Оларның аразында чүрек, тыныш органнарында аарыглар-лыг кадыы кошкак уруглар эмчи хайгааралында турбушаан дыштанып турар.

Уругларны хар-назын аайы-биле ийи бөлүкке чарган. Башкылар программа езугаар хүн бүрү уругларга ангы-ангы сула шимчээшкиннерни кылдырып, эртенги шалыңга, шыкка шошкудуп-маннадып турар. Хүнде беш катап чемненир. Аъш-чем талазы-биле лагерьниң хандырылгазы чедимчелиг. Эът, сүт, хойтпак, аржы, ногаа аймаандан салат дээн ышкаш витаминниг чемнер-биле уругларны хандырып турары эки. Суксунга ижер шайы безин янзы-бүрү: чодураа, инек-караа, ыт-кады, кишкулаа, тоорук сайының хандызын уруглар ижип турар.

Уруглар кидис өгде, бир чамдыызы бичежек бажында удуп турар. Башкылардан хоочун башкы Тамара Шыдыраевна Тюндешева, Байлак Викторовна Ооржак, Аида Эрес-ооловна Сарыглар олар ажылдап турар. Хоочун повар Александра Өлчеевна Ооржак амданныг аъш-чемниң уругларга белеткеп турар. Чойган Сат, Чаяана Хомушку лагерьниң арыг-силиин тудуп, Дайынчы Монгуш поварга дузалажып, суг, ыяш одун харыылап турар. "Аяс" уруглар садының мал-маганының кадарчызы Галина Сотпаевна Шагдыр-оол уругларны ак чем-биле хандырып, кадыы кошкак, инвалид уруглар-ның дадыгарынга үлүүн киирип турары өөрүнчүг. Ийиги сезонда уругларны аржаанналыры планда көрдүнген.

Ульяна УЛУГ-ХААЙ.
Кызыл-Мажалык суур.

Чараш көштер

Чоокта чаа Даа кожуунуң төвү Чадаана хоорайга 50 хардан өрү назылыг эр улус аразынга республика чергелиг шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен. Аваа киржиринче бүгү кожуунларның шыдыраачыларын чалаан.

Маргылдаа швейцар система езугаар эрткен. Ниятизи-биле 25 хоочунар боттарының сүр күжүн аваа шенешкеннер. Оларның аразында бедик арга-дуржулгалыг, хоочун шыдыраачылар хөй болган. Оларга Чадаана хоорайдан Шаалай Монгуш, Докпак-оол Куулар, Ийме суурдан Хамааты-оол Монгуш, Кызылдан 73 харлыг Дамбаа Монгуш болгаш ырак Бай-Тайгадан Александр Ооржак, Татар-оол Куулар дээш, өскелер-даа бар.

Элээн шактар дургузунда амыр-соксаал, чокка үргүлчүлээн чидиг демиселдин түнелинде Шеми суурдан келген хоочун ойнакчы Кызыл-оол Люндуп 20,5 санны ап, бирги черже үнгеш, кубок болгаш бирги чергенин дипломун база 180 рубль-биле шаннаткан. Ийиги черге Чадаана хоорайдан Ким Донгак тиилекчи болуп, 150 рубльди алган. А үшкү шанналдыг черни Чадаананың хөмүр-даш уургайындан Киим-оол Тулуш алгаш, 150 рубль-биле шаннаткан. Ол ышкаш чараш көштер, тиилелгеже чүткүл дээш хоочун шыдыраачылар Дамбаа Монгуш, Виктор Очур тускай шаннаалдарны алган.

Шаннал макталдарны маргылдааның кол шиитекчизи спорт мастеринге кандидат Орлан Сарыглар тывыскан.

Сарыг-оол САЛЧАК.

Чугаалаар бетинде боданыр

ЧИГЕ-ЛЕ СӨГЛЕВЕЙНААН

Бурунгу тыва өгбелеривис кижиниң чедер-четпезинге, овур-хевиринге хамаарышкан эпчок сөстерни кажан-даа кайы хамаанчок чыккыладыр адавайн чораанын билир болгай бис. Ынчангы тыва кижилер кончуг чазыылдыг, чүве чугааларда бодамчалыг чораан. Кижи бичии чораан опчок тенек үезинде өске кижилерниң четпес овур-хевиринге азы аажычаңынга хамаарыштыр эмин эрттир дорт, эпчок сөс ажыглапкан болза, адаие аажок сургаар, "ынча дивес, мынча дивес дээр чоор" дээш хөлчок чагыр боор чүве.

Ам бо үениң кижилерин дыңнап чоруурга, чамдык эртем-билиглиг-даа, дарга-бошка-даа болгу дег кижилер чүве чугааларда, сөзүнүң "чазыылдыг талазын" азы амгы дыл-биле чугаалаарга, стилин сагывас боор-дур. Чижээлээрге, орустап "общество слепых" деп сөстү орус аян езугаар "согурлар ниитилели" дээрге дыка-ла эпчок. Шынап-ла, согур кижиге ол сөс дыка каржы дыңналыр. Хөөкүйнүң хомудап, мунгарап, качыгдап чоруур четпес чүүлүн ооң бодунга чыпшыр чугаалаарга, аңаа та кайы хире аарышкылыг чүве. Ол хөөкүйлер хомудалын кижээ үргүлчү чугаалап турар эвес.

Тыва чугаадан ол кадыг сөстү ап кааптар дивейндир мен. Херектиг черинге чамдык таварылгаларда чүге ажыглап болбас деп. Карактан аңгыда думчуудаа чок, аксы-даа тыртык, хол, буду-даа чок, чугаадомаа-даа багай, кулаа-даа кадыг кижилер чораай-ла. Ындыг кижилерни көре-биле тура-ла, оларның мурнунга шоодуп кочулаан ышкаш, эпчок сөстер ажыглавайн, оларны солуптар сөстерни тып чугаалаар болза эки-дир ийин. Ойдакайда аас багай. "Чугаалаар бетинде боданыр, шугум чазаарда шыгаар" деп өгбелериниң мерген угаадыын утпаалыңар.

Каң-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Тээли суур.

"ХАРАМ КАДАЙ ӨГ ЧУДУ, БАК ДАРГА..."

Кандыг-даа чуртка хамааты кижи хоойлу езугаар кандыг-даа албан черинге кирип, дилег кылыр эргелиг-ле болгай. Күүсекчи комитеттериң херээле ол — хамаатыларның негелде-хомудалын өөренип көөр, хандырар, чонбиле ажылдаар. Чон чок болза дарга-бошкалар-даа, күүсекчи комитеттер-даа кайыын келир деп. Ынчангаш амыдыралдың кол баганазы чон-дур ийин. Ындыг-даа болза чамдык албан черлеринде дарга-бошкаларның кижилерниң хире шаан көрүп, алалап ажылдаар, езулуг-ла дуза херек, шинээ багай кижилерни мегелээр, чылзыр, ыттан эрттирип каар чоруктар бары дыка-ла хомуданчыг. Чижээлээрге, кожууннарга моон мурнунда башкыларга, албан, бүдүрүлгелерге ажыл төлевирингe үлезин дээш чоруткан акшаны чагырга даргаларының төрелдерингe, таныр кижилерингe үлеп турганы таварылга эвес-ле болгай. Амгы үеде кайы-даа албан черлеринде дарга-бошкаларның төрел-дөргүл тыртары аваа чаңчыл аваар чыдар. Улусту дыннаарга, "Бо шагда черле ынчап барган чүве ышкажыл" дижип, ындыг чоруктарга удур демисежирин даа бодавастаан. Ол дээрге тыва кижилериниң-даа, интеллигенцияның-даа коллективтиг нарын амыдыралга быжыкпааны, чаңгыс аай ниити тыва эпсеткил чогу ол. Аваа үстүкү удуртукчуларның буруузу улуг.

Чижек кылдыр бодумнуң амыдыралымдан мындыг үүлүдү номчукчуларга бараалгадыйн. Күш-ажылдың инвалиди кижи болгаш 1981 чылда чиигеткен бажың ээлчээнге кирип алган турган мен. Ол болдунмайн баарга, ол-бо даргаларга барып турган, бажың-биле хандырарын шиитпирлээн 328 дугаарлыг таңмалыг бижикти алган турдум. Оон-биле бажың бээрин даргаларым 6 чыл чылзып келзе-келзе, сөөлүнде шуут бербейн барган. Бажың чок кижилерге чээли (ссуда) берип эгелээрге, оода ону четтирип көрейн дээш, ынчангы кожуун чагыргазының даргазы Н.Ч. Ооржакка киргеш, 50 миллион акшага "ходатайство" кылдыртып алдым. Ол акшаны инвестиция фондузунуң даргазы В.И. Кан-оолдан алыр турган мен. Хамык сүрүүшкүн, манаашкын оон эгелээн. Ол акшадан мынчага чедир согур көпеек-даа албаан мен. Хей черге даргаларның ындыг саазын эккел, мындыг документ эккел дээн негелделериниң аайы-биле 6 кожуун аразынга ынай-бээр чоруп, хей черге артык чарыгдал үндүрүп, дыка-ла түрээн мен. Машина иштинге хонуп, доңуп-дожап, кандыг хилинчек көрбедим дээр. Сөөлүнде-сөөлүнде чыгган документилерим барба дола берген. Инвестиция фондузунуң даргазы эгезинде-ле: "Шыдавас мен"— деп чугаалаан болза, кижи кайын ынчаар хилинчектенир. Ол ынчап чоруп турган, багай аарыг акызы менээ дузалажып, азырап, "саазыннар" сүрүп чораан кады төрээн оол дуңмамны оскундум. Аваа дыкала хомудап, мунгараардыр мен. Балалыг даргалар эвес болза, дуңмам айыыл-халапка кайын таваржыр. Дуңмам чок апаарга-ла, эки-бак даргалардан хөннүм калып, "хоозун саазыннар-даа" сүрбестээн мен.

Ол "хоозун саазыннар" сүрүп, үндүрген хөй чарыгдалымны кым-даа эгидип берип шыдавас. Бирги белүктүң инвалиди, каът бажыңнар үне албас кижи мээн кайы хире хилинчектенгенимни кым-даа билбес.

Сергей МАНЧЫТ-ООЛ.
Бай-Тайга кожуун.

АМГЫ БАЙДАЛЫ БОЛГАШ КЕЛИР ҮЕЗИ

Тыва бижиктиң юбилейи бистиң республиканың бүгү чонунуң ниити байырлалы болур. Тыва бижиктиң оюн демдеглеп тура, ону чогаадырының, нептередириниң херээнге боттарының үлүг-хуузун киирген кижилерниң аттарын адап, оларның чырыткылыг овур-хевирлериниң мурнунга мөгеер ужурлуг бис. Олар болза тыва бижиктиң төлевилелдерин тургузарынга, чугаалажырынга, хүлээп алырынга киржип турган Ленинградтың болгаш Москваның эртемденнери Н.Н. Поппе, Е.Д. Поливанов, С.Е. Малов, Н.Ф. Яковлев, К.А. Алавердов, А.А. Пальмбах болгаш өскелер-даа база оларга ынчан дузалажып турган тыва сургуулдар С. Лопсан, Н. Товаришчай, С. Бугажык, Д. Данзын-оол дээш, өскелер-даа. Олар болза тыва бижиктиң бир тускай толевилелин латин үжүкке үндезилеп, боттары тургускан эртемниг ламалар Монгуш Лопсан-Чинмит биле Севээн. Олар болза чаа тыва национал бижикти Тывага чугаалажып, хүлээп ап, чон ортузунга нептередир талазы-биле хайныышкынныг ажылды организастап удуртуп турган Күрүнеиниң бижик комитединиң даргазы О.Ч. Данчай, ТАР-ның Культура яамызының сайыды С.К. Тока дээш, өскелер-даа. Олар болза тыва бижикке өөредирде хереглээр, шаандан тура амыдыгаа чедир үнүп келген үжүглелдериниң болгаш тыва дыл номнарының авторлары А.И. Москалев, А.А. Соколов, К.А. Алавердов, П. Сат (Ш.Ч. Саттыы-биле алырга, Сат Бугажык, а Х.С. Алдын-оолдуу-биле алырга, Прокопий Сат азы тывалап Сат Бора-Хопуй), А.М. Сухотин, С.Д. Танов, С.С. Лопсан, М.Д. Биче-оол, Ф.Г. Исхаков, А.А. Пальмбах, С.А. Сарыг-оол, Л.Б. Чадамба, А.М. Белек-Баир, И.Ч. Эргил-оол, Х.С. Алдын-оол, Ш.Ч. Сат, В.С. Чылбак, К.Д. Симчит, А.А. Алдын-оол, К.Б. Март-оол, А.К. Ойдан-оол дээш, өскелер-даа. Олар болза 30 чылдарда чер-черге нептерээн турган бижик өөренир бөлүмнериниң (лит-пунктуларының) башкылары (культармейжилер). Олар болза шаандагы болгаш амгы школаларның, өске-даа өөредилге черлериниң төрээн дыл башкылары. Олар болза солуннар болгаш ном үндүрер черлериниң ажылдакчылары дээш, өскелер-даа.

Латинчиткен тыва бижик барык 40 чылдарның ортан үезинге чедир хереглеттинип келген. Ол бижик тываларның бижик билбес чоруун узуткаарынга улуг рольду ойнаан. Бир эвес 20 чылдарның төнчүзүнде Тывага эрги бижиктиг моол дыл ажыглаттынып турар үеде тываларның бижик билириниң хуузу 1,5 турган болза, латинчиткен тыва бижикче шилчээн соонда, 8-ле ай эрткенде, 1931 чылдың чизези-биле алырга, тываларның бижик билириниң хуузу 7,66, а тыва бижиктиң 10 чыл оюнда — 1940 чылда — 85 апарган (көр.: "Тыва бижиктиң 10 чыл ою", 1940, а. 11). Шаанда моол бижик өөренип алыр дээн тыва кижи ол бижик-биле катай моол дылды база өөренир ужурлуг турган болза, ам тыва кижи бодунуң дылын билир болганда, чүгле бижик өөренир, ынчангаш бижикти шингээдип алыры белен апарган.

Орус алфавитке үндезилээн тыва бижиктиң төлевилели 1941 чылда парлаттынган. Оон соонда каш чыл иштинде чаа бижиктин шенелдези, олче шилчиириниң белеткел ажылы үргүлчүлеп келген.

Орус алфавитке үндезилээн *н, ө, ү* деп үш немелде үжүктүг чаа тыва бижикче бүрүнү-биле шилилге 40 чылдарның ортан үезинде, Тыва Россияның (ССРЭ-ниң) составынга киргениниң соонда боттанган. Оон бээр амгы тыва бижиктиң алфавиди кандыг-даа өскерлиишкиннерге таварышпаан. Орфографияга (шын бижилгеге) улуг эвес өскерилгелер, эдилгелер 1961 чылга чедир каш катап болуп келген.

40 чылдар төнүп, 50 чылдар эгелеп турар үеде тыва чеди чыл школазы бодунуң төөгүзүнде бир-ле дугаарында тыва дыл кырында өөредилге номварын бүрүнү-биле алган. Амгы үеде ындыг номнар-биле тыва сес чыл школазы хандыртынып турар. Оон ангыда ам 8-10 класстарга база Кызылдың башкы училишезинге хереглээр тыва дыл болгаш литература номнары база бар апарган. Амгы үеде күрүне университеди апарган Кызылдың педагогика институдунуң студентилеринге хереглээр тыва дылдың өөредилге номнары парлаттынган.

Тыва бижик албан-херек документилери кылырынга база, ылангыя тыва чон колдаан черлерде, калбаа-биле хереглеттинип турар. Тыва дыл кырында Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституциялары, ниитилелпозитиктиг литература, эн чугула хоойлулар, дээди болгаш тус чернин эрге-чагырга органнарының докладдары база шиитпирлери парлаттынып турар.

Тыва дыл кырында тыва бижикти ажыглалга киирегининден бээр республиканың эң хоочун солуну "Шын" болгаш ам өскедаа элээн каш республика солуннары, "Улуг-Хем" дээш, өске-даа сеткүүлдер парлаттынып турар.

40 чылдарның ийиги чартыындан бээр тыва чечен чогаал шапкыны-биле хөгжүп эгелээн. Бөгүнгү тыва литератураның кол фондузу болур чогаалдар оон бээр эрткен үениң дургузунда бижиттинген. Олар болза В.Ш. Көк-оолдун, С.А. Сарыг-оолдун, О.К. Саган-оолдун, С.К. Токанын, С.Б. Пюрбюнүн, Б.Д. Хөвенмейнин, С.Ө. Тамбанын, А.Ч. Тамба-Сүрүннүн, Л.Б. Чадамбанын, В.Л. Эрвчиннинин, С.С. Сүрүн-оолдун, М.Б. Кенин-Лопсанның, Ю.Ш. Кюнзегештин, К.К. Кудажынын, О.О. Сувакпиттин, Е.Т. Танованың, М.Б. Доржунун, В.С. Серен-оолдун, К.М. Аракчааның, А.А. Даржайның, Д.Д. Сарыкайның, Х.М. Ойдан-оолдун, В.Б. Саган-оолдун, М.Б. Көжелдейнин, Ч.Ч. Куулардың, М.С. Эргептин, Э.Л. Донгактын, В.Б. Монгуштун, А.Д. Арапчорнун, С.Б. Молдурганын, Б.Б. Чюдюктун, А.Х.-О. Ховалыгнын, М.Б. Ховалыгнын, Э. Мижиттин болгаш өске-даа хөй санныг чогаалчыларның чогаалдары болур.

Бөгүн даа чогаал парладып алыр дээн кижи дыка улуг бергелерни ажып эртер апарган турбуже, чогаалчылар, журналистер тыва дыл кырында чогаалдарны, оларның иштинде улуг хемчээлдиг тоожулар, романнарны бижиирин үргүлчүлевишаан. Оларның талазындан тыва бижикти ажыглаары берге, оон-биле кижи күзелин, сагыш-сеткилин бижип илередири берге деп, хомудалдар үнмээн хире.

Тыва дыл кырында оон ыңай эртем-биле, эртемни нептередири-биле, өөредилге-биле холбашкан ажылдар база парлаттынып турган болгаш парлаттынып турар. Оларга, чижээлээрге, ийи томнуг "Тыванын төөгүзү", А.А. Пальмбах биле З.Б. Чадамбанын "Тыва орфографиянын үндезиннери" деп ному, "Тыва литературанын төөгүзүнүң очерктери" деп номнуң ийи үндүрүлгези, "Тыва улустуң аас чогаалы" деп ном, А.К. Калзаннын болгаш Д.С. Куулардың литература шинчилели-биле холбашкан номнары, тыва дыл башкылаашкынының методиказының дугайында Х.С. Алдын-оолдуң үш ному болгаш А.К. Ойдан-оолдуң ному, Ш.Ч. Саттың тыва дылды шинчилеп келгениниң төөгүзүнүң дугайында, тыва диалектология дугайында номнары болгаш дээди өөредилге черинин студентилери хереглээр кылдыр (бирээзин Е.Б. Салзынмаа-биле кады кылган) ийи ному, К.Б. Салчак биле Л.П. Салчактың тыва улусчу педагогика дугайында ному, М.Б. Кенин-Лопсанның "Тыва хамнарның алгыштары", "Тыва улустуң бурунгу ужурлары", "Тыва улустуң чанчылдары" дээш, өске-даа номнары, Ч.М. Чүлдүмнүн тыва чанчылдар, езулалдар дугайында номнары хамааржыр.

Орус үжүкке үндезилеттинген амгы тыва бижик ниитилелдин негелделерин хандырар талазы-биле бодунуң хүлээлгелерин чүге чедимчелии-биле күүседип турарыл дээрге, бирээде, бо бижиктиң ниити үндезинин А.А. Пальмбах болгаш оон кады ажылдап турган өөрү — С.С. Лопсан, А.Ч. Кызыл-оол, М.Н. Лүндүп, Л.Б. Чадамба дээш, өскелер-даа практика-биле холбап, быжырымчалыг кылдыр шенеп турган, белеткээш, Совет Эвилелинин Эртемнер академиязының улуг эртемденнеринге хынадып алган, ийиде, бижикти хүлээп алган соонда үр үениң дургузунда оон шын бижилгезинин дүрүмнерин үргүлчү улам тодарадып, экижидип, каш катап эдилгелерни кылып келген.

Тыва бижик амгы үеде чедимчелии-биле ажыглаттынып, ниитилелдин негелделерин колдуунда хандырып шыдап турар дээнивис моон соңгаар тыва бижикти, оон орфографиязын экижидер, сайыраңгайжыдар талазы-биле айтырыглар турган херээ чок дээн кыйгырыг эвес. Ындыг айтырыглар үргүлчү тургустунуп келген болгаш моон соңгаар-даа тургустунар.

Ынчалза-даа хары угда алфавитче хөй санныг чаа үжүктер киирери азы бар турган хөй санныг үжүктериниң хевирин өскертип, оларга тускай демдектер немээри, чок болза алфавитти бүрүнү-биле солууру дээн ышкаш эмин эрттир шиитпирлиг хемчеглер алыры черле күзенчиг эвес.

Ынчаарга ону бир эвес эмин эрттир өскертир азы алфавидин шуут солуур болза, тыва дыл кырында мынчага чедир парлаттынган хөй литератураны кедизинде улус ажыглай албас апаар, оон ангыда дыка хөй кижилер, ылангыя улуг назылыглар база катап бижик билбес кижилер апаар.

1930 чылда хүлээп алдынган латинчиткен тыва бижикти солуваан болза, ол база мынчага чедир амгы бижик дег, чедимчелиг ажыглаттынып болур турган. Ындыг турбуже 40 чылдарда Совет Эвилелинин дыка хөй улустары болгаш харын-даа кожавыс моолдар безин орус үжүкке үндезилээн бижикче шилчип турар үеде бис база оларның үлегерин эдерген бис.

Моон-биле кады амгы үеде латинчиткен бижикти кириллица дээр орус алфавиттиг бижикке удурланыштырып, ол оон эки деп, латинчиткен алфавитче кыйгырган херээ чок. Латинница-даа, кириллица-даа иелдирзи эки алфавиттер, оларны делегейниң дыка хөй дылдары ажыглап турар, ук шаанда оларның кайызы-даа чаңгыс дөстен үнүп, эрте-бурунгу грек алфавиттен үндезилеп тывылган.

Бижик — чонунуң салгалдан салгалче дамчып чоруур, салгалдарның аразында харылзаазының үзүктелбезин хандырар байлаа. Ынчангаш бижикке аажок камныг болуп, ону болганчок-ла өскертип, солуп турбас болза эки. Амгы үеде тывалар-даа, Россияның өске-даа улустары чонунуң чанчылдарын катап эгидип, оларны сагыыр дээш, чидирбес дээш хемчеглерни ап турар. Бис 70

Сонуургайтарга

ЧАҢНЫК СОП КААРГА, ЭМЧИЛЕР ДИРГИСКЕН

— Сонгу оранга элээн селгүүстедин, ам бажыңынче чанзыңза аваа — деп, сөстер-биле Михайловка хоорайның төп район эмнелгезинин реанимация салбырының эмчилери он харлыг Коля Новосельцевти өөрүшкүлүг үдээннер. Эмчилериң бо баштак чугаазында бичинда хөөреткен чүве чок.

Ук херек мынчаар болган. Хенертен динмирээшкин эгелээн. Коля кады чораан өөрү-биле улуг ыяш адаанга чаашкындан чаглактанып орган. Ол өйде Коляны аажок чырык "яблоко" — бөмбүк ышкаш чаңнык атакалаан. Бичии оол корткан өөрүнүң буттарынын адаанга барып дүшкен. Клиниктиг өлүмге таварышкан ооллуң амы-тынын камгалап алыр дээш эмчилер 6 хонукта дүн-хүн чок демисешкен. Коля соңгу орандан эглип келген.

АДЫШ ДЕГ ДОЛУЛАР

Ростов областың чөөн талазында районнарның улуг назылыглары ындыг күштүг шуурганны бир дугаар көргеннер.

Хаттың дүргени секундада 40 метр чедип турган. Оон-биле кады кайгамчык улуг хемчээлдиг долу дүшкен. Адыш хире хемчээлдиг, кыдыглары чидиг бижек бизи дег долулар тарымал тоорукту, тараа культураларын "кезип" аппарган. Бир суурга школаның дээвирин соя шаап аппарган. Электри шугум үзүлген. Чаңгыс Зимовников районнуң ажыл-агыйларынга безин миллион ажыг рубльдин каражазын чедирген.

КЫРГАННЫҢ ЧАГЫЫН КҮҮСЕТКЕН

АКШ-тын Род-Айленд штатта Тейвертон хоорайның хоочун чурттакчызы Роуз Мартин дээр эне барык 85 харлыында мөчээн. Оон өлүр мурнундагы чагыы элдептиг. 1962 чылда бүдүрген "Шевроле" дээр машинаызынга ынак ава чораан-дыр. Автомастерская эргелекчизиниң херечилээвин езугаар алырга, ол ава 36 чыл иштинде ол машинаызын мунуп келген, каш-ла удаа септеткен.

Сөөлгү чылдарда назылап кырый бергеш, өске кижилер дилеп алгаш, машинаызынга чоруур апарган. Өлүр мурнунуң чагыында машинаызы-биле кады ажаап каарын дилээн. Өлген кижилер ажаар бюронуң ээзи дыкала деридер ужурга таварышкан. Эненин мага-бодун суккан хааржакты машина иштинге тургускаш, ажаап каан.

Медээлер бюрозу.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ХАЙЫРАЗЫ

— Тоожу —

Бурунгу шагдан кым-даа маная чурттап келген. Төп хоорайлар-биле харылзаа тударда, ыяап-ла мээн өскен-төрээн суурумну таварып эртер ийик. Анаа хуумда чоргаарланыр эр мен. Ыдыктыг суурум деп чалбарып, сүзүглеп чоруурумнуң ужуру ужуктуг эвеспе:

Элбек аныяк чылдарын маңаа эрттирген. Чалыыхалыын изиг үежилеринге ынчаар мактаныр турган. Ол сан-хөө ажылдакчызы, кадыг-адак. Эшөөрлери — кыстар. "Солун-на кыстар ийин! — деп Элбектиң хөөредип, мактаар-ла улузу ол ынчаш. Үежизи кыстарның аажызынга пат-ла ижигип, он чылдың эрте бергенин билбээн-даа. Күжүр эрниң тыппазы-ла чок. Өлчей удазын шургуткан алдынналчак кызыл-шокар мончар багланыр, адыжында тевене үду дег хавырык изи чок. А чудуруктары эмишкеек ышкаш манган ак, хир-чам чок арыг. Балды тудуп, токпак ыяш-даа тайгадан чарып белеткеп көрбээн. Эктинге дүүрге чүктеп, аннап амдажываан, баарынга дүнгүр астып, чыжыргана соктап-даа чорбаан. Эртем-мергежилинге ынаныып, чоргаарланып чурттап келген.

Бир албан черинге дүлгээзиннинг кыстар аразынга чалыы чылдарын чаңган дуруяалар дег ужудуп эрттирген. Даңгыналарның болгаш кадай-кыстарның дыл-домаан шиңгээдип алган. Кыс эштери каастаныптарга, Элбектиң амырап таалаары аажок. Кыстарның ягаанкызыл кылдыр будуп алган эриннерин өттүнүп будуттунуп алгаш, оларны өттүнүп, кадыннарны сала каттыртыр. Элбек одеколонзуг, чаагай чыттыг эр болбас ийикпе. Суур улузу чараш оол деп чаптаар. Элбек ол дээш чуртташтарынга амырааның бүдүү илередип чораан.

Рынок... Хайындырып, хандылап каан инек-караазыг духилерниң өртекүнези улгаткан. Элбектиң өл-чаш чүвелери база тыптып келген. Эртинежик биле Эдиски аданың одеколонзуг чыдын тынмас апарган. Каастанырын сан-хөөчү эр шеглеп алган. Ындын-сарынныг таалал ырап бар-ла чыткан.

Элбек бир-ле хүн харназын немешкен кыстарны эскерген. Элбектиң үрээ кыйбынайныып, катты-итки-ле барган: "Кадай-кыстар, кадын-кыстар, каттыраннаан чаңныг кыстар! Шут, Тезим!".

Челээштиң сөскүрүн кым-даа билир. Ол Элбектиң ылчың сөстерин шала дыннаан-дыр-ла...

— Пии-хайт! Хейтиизин але бо эрниң.

— Хейтии деп үүн чүвел? Чаптап,чарашсындым ышкажыл — деп, Элбек эриннерин чөлбейтип-чөлбейтип сымыранган.

— Ийи ажы-төлдүг авадыр мен. Кадай-кыс дээрин-даа чөп тур боор. А кадын-кудун деп хейтип турба сен, Элбек. Сен-даа болза кырган ашак-тыр сен, билдиң бе? — деп, Челээш быдыраткан.

— Чоргааралдың болгаш буянның доозунун үндүр чаңнап чөр, Челээш. Эр хиндиктиг эжиңни кыраан дег бодава, шүве.

Өршээ, бурган. Чидиг чөрүлдээ-ле өскүп үнген. Кожазында уруг база киржи берип-тир.

— Ашактарда чүве-ле бар. Элбек база бүгү чүвези элбек-чалбак эр болдур ийин. Кыстар шыгаарынга туралыг сен, але? — дээш, Солаңгы та чүге чүве, өөрзек кызырак дег киштей каапкан.

— Кадай-кыстар аразынга кырып алдың. Хархираа сынын ажыр чылыг сүрүп көшкен аңгырлар ужуп чаныр келирлер, а сээн чалыы назының, аныяк үеңе эглип келбес — деп, Челээш домактанган.

Элбектиң думчуунуң бажындан дери мызырадыр сыстып, кулактары изиш дээн. Харыы согугну тыва тыртып ап-тыр:

— Каткан-хуурааның бажы, кулугур. Солаңгы чүге сыйтылай-дыр? Мен аныяк мен. Билдинер бе. Дөртен харлаан мен бе, дөрт-даа кадайны ап болур мен.

Кадай-кыстарның бажуурда безин изивээн эзди-ханы чым-сырт кынган. Элбектиң кырынче шурай бер часканнар. Ие кижи эриг баарлыг. Ыдыктыг мөзү-бүдүш изиглениишкинни доктаадыпкан. Санакчы кыстар-даа ажылынче шымны берген, Элбек база самбының чуктай берген.

Бухгалтерия аппарады ийи кыс, бир эрге бо өрээлди аңгылап бергенден бээр он чыл ажа дүшкен. Үш өөнүктер, үш ожук дажы дег. Оларны кым-даа чара кирип, олудун солуваан чүве-дир. Аразындан суг акпас үш чалыыларны килдис эргелекчизи мактаар турган.

Бөгүн чүү болганы ол? Рыноктуң хады сагышсеткилди бүдүү шымчыпкан. Кыстар безин арат, хуу ажыл-агыйны сонуургай берген. Ында ужур-ла бар. Чөрүлдээ чокка амыдыралдың дугуйу шимчевес.

Албан черинге "үш ожук даштары" шору ажылдап, бот-боттарын билчип келген. Хар-назын чажыттар. Улу чылдыг, алды ак меңгилиг. Чижип турган бодаратканзыг, ийи-ийи ажы-төлдүг. Тустус өг-бүлелерлиг.

Солаңгы биле Челээштиң ашактары кадайларын Элбекке бир-бир катап хүннеп-даа чыткан. Ужук дөстүг. Челээш черле хөктүг уруг. Элбек кирип келирге-ле, шай хайындырып. согуналыг кара мун аартадып турган. Элбектиң дер-бузу төктүп, чызаалай кааптар чаңдаа тып алган. Чон караа көскү, чажырып, бузуруп шыдавас сен.

Кызыл байырлалдар база турган. Чыскаал доостурга, дой кылыр чаңчыл бар. Элбек хой дөгүргеш, кыстарга эздин сыгап, ужа, төштү хаптап-саваллааш тутсуп берип келген. Бөгүн база ынчанган. Май 1-ниң байырлалын демдеглеп, "шампан" ишкеннер. Орай дүне тарап чанганнар.

Хүннер эрткен. Кабинетче кирип келгеш, биеэ хүннешкенин сактып, Элбек ала хөннүнде хүлүмзүрүп туруп тур оң. Часкы хүннүң херелдери арын-шырайында шоңган каас-чараш кеттинип, будуттунган Солаңгы биле Челээш кажангызындаг чараш көзүлген. "Бо кыстарның аныяксын але!" деп, Элбек алгырган. База бир хөглүг ажыл хүнү ынчаар эгелээн.

База катап час. Рыноктуң хады эстеп, кыштаан соонда кижилерниң сагыш-сеткилин дүвүрел долган, чедимчези багай өг-бүлелерниң, аныяктарның саны арбыдаан.

Элбектиң чурттап турган суурунда чаа-чаа кудумчулар тыптып келген: Сергей Ланзыы, Николай Чындыгыр аттыг, Амбын нояннар кудумчузу дизеле... Хенертен ооң бажынга бир бодал шивегейлиге берген. Бажың-балгат үлекчилери каш-даа олуйсолуй көшкүлеп келген. Солаңгы үш бажың солуп четтигипкен. Ашаа — башкы. Челээш база-ла улгаттырган, немей туткан оран-савада болгай. А Элбек эрги өрээлинде чурттавышаан.

Шыыладыр боданып чорааш чаныр кээрге, Чинчи аъш-чемин столга делгепкен. Элбек ургуларын чассыдып шаг болган. Чинчи ашаандан чеди хар бичин. Чараш кыс. Элбек Чинчиге эзрежип, чанныр турган, өглеңип алган. Аныяк кыс боду база ынакшылдың девиинге алзыпкан.

А Солаңгы канчанган деп? Чуланың баштайгы сарынныг көрүжүнден-не эстип калган. Ынакшылдың дузааңга ораажып, чойган ышкаш ногаан, чула ышкаш чырык ынакшылга куспактадыпкан. Чеди өрээл бажыңныг. Дөрт саар инектиг. Хаван, дагааларлыг бай-шиник кежээпейлер ийик. Оол, кыс чаштарлыг, аас-кежиктиг өг-бүле.

Алдын-оолдуң чес-холазы көстүп келген. Чел-кудуруктуг хирезинде, кыстап маннааның кадайы дыннаан. Челээш ол бүгүнү шыдажып келген-даа бол, сөөлгү үеде кылыктаны бээр апарган.

(Уланчылыг).

Моторк ТИРЧИН.

ТӨРЭЭН ЧЕРИНГЕ ГИМИН

Ол бичии-даа болза шевергин чараш кылдыр кылдынган номчугаштың көстүп келгени дыка-ла хөй кижилерге, чүгле номда кирген масдырларга эвес, өскедаа хөй санныг номчукчуларга улут белек болган. Шынап-ла, ындыг номну чоок кижилеринге белекке сунар болза, дыка-ла таарымчалыг боор. Мен хуумда ном белекке алгаш, аажок өөрүүр кижи мен. А бо номну чаңгыс чөр-чурттуум чогаалчы Екатерина Түктүг-ооловна Тановадан белекке алгаш, дыка-ла өөрдүм. Оны номчуп дооза сал-ла, Шагаан-Арыгда ава, ачамче чорудуптум. Мээң ава, ачам төрээн черинден ыракта-даа чурттап чоруур болза, боттарының төрээн черинге төрел-дөргүлү, таныш-көрүжү-биле сеткил хандыр хөөрежип, чугаалажып алыр чаңчылдыг улус. Бо удаада, боттарының дугайын бо номдан номчааш, база дыка-ла өөрээннер боор.

"Ачанны улус чүгле республиканың каш дакпыр чемпиону мөге деп билирле болгай. А ол бүгү Тывага сураглыг кижиниң амыдырал-чуртталгазының дугайын улус билир эвес. Ачаң дугайында менээ бижип берип көрем. Чаңгыс суурдан үнген сураглыг кижилеривис дугайында ном үндүрер деп бодап алдым"— деп, Екатерина Түктүг-ооловна бир-ле менээ чугаалаан чүве. Чөпшээрешкеш, шынап-ла, ачам дугайын таптыг бижип көрейн адырам, ону билбес эвес мен деп бодааш, дораан-на демиржүүм сегирип алган мен. Бодумнуң журналист мергежилим аайы-биле өске кандыг-даа кижилер дугайын бижип-ле чораан болгай мен. Ынчалза-даа ачам дугайын бижиир дээш каш-даа катап эгелеп алгаш, чадажы бердим. Ол аразында Екатерина Түктүг-ооловна менче каш-даа катап долган, сагындырып далаштырган. Элдеп чүве, бодунуң чоок кижизиниң дугайын бижири амыр эвес чүве-дир дээрзин билдим. Ынчалза-даа аазапканым кончуг болгаш хөй эвес сактыышкыннарымны арай деп хевирлеп алгаш, чогаалчыга бериптим. Үр болбаанда, чогаалчының "Кара-Чыраа галереязы" деп номчугажын республика типографиязы хөлчок шевергин чараш кылдыр парлап үндүрүпкен. Чүгле ооң картында чурук кааталгазынга арай таарышпадым. Каранғы кылдыр үнген. Оон арай чырык, тода кылдыр чуруттунган болза, улам эки болур турган ийик.

Кара-Чыраага чурттап, ажылдап чораан сураглыг сүт-хөлчүлериниң овур-хевирин чогаалчы дыка-ла чедимчелиг чуруп көргүскен болду. Оларның аразында мээн ачам Ондар Сүүр-оол дугайы база бар.

Төрээн суурунуң алдар-сураглыг кижилериниң дугайын бөгүнгү аныяк кара-чыраажылар кайын дооза билир деп. Бистиң үевисте, харын-даа бо хүннерде безин төрээн черинин төөгүлүг кижилериниң дугайын аныяк-өскен шуут-ла билбес. Харын школа программазындан өөренип, билип алганы бурунгу египет фараоннуң чараш кадыны Нефертиттини, азы төөгүлүг чаалакчы Македонский дугайын билирлер чадап. Эрте-бурунгу хуюкталган Карфаген хоорай дугайын олар харын билирлер.

Кижи угу-дөзүн, төрүттүнген черин билбес, оларга ынакшывас, хүндүлевес болза, ол езулуг-ла дазыл, дөс чок, даянар күш чок, хову-шөлдерде күскээр хат уу-биле чуглуп чоруур каңмыл сиген дег апаар ийин. Ындыг кижилер үзел-бодалын, сеткилхөннүн солуп турда суг, амыр-ла. Олар төрээн чурт кайыын эгелээрил деп айтырыгны харылаар деп ожаавас-даа.

"Кара-Чыраа галереязын" номчуп олурарга, шынап-ла, уран чурулга галереязында делгеттинген чуруктардан төөгүлүг кижилер сенче көрүп, сээн сеткил-бодалынны билип алыксап орган ышкаш сагындырар. Сөс-биле чуруттунган портреттер тода, дириг көстүп келир. Ол ном хензиг-даа болза улуг үнелиг, төлептиг кижилериниң овур-хевири ында кадагалаттынган. Ында ачамдан аңгыда, он ажыг кижиниң намдар-төөгүзү, ажыл-чорудулгазы бижиттинген. Оларга чүгле кара-чыраажылар эвес, чүгле сүт-хөлчүлер эвес, бүгү Тыва чер чоргаарланыр эргелиг.

"Галереяда" Сүт-Хөлдүң бүгү Тывага сураглыг чораан мурнакчы малчыны Ооржак Ынаажыктың салгакчыларының, Тыванның болгаш Россияның улустуң артизи Екатерина Кенденбильдиң, алдарлыг тудугжу Ленин орденниг Семен Санданның, Тыванның баштайгы ужудукчузу Чили Чиминтиң, колхоз даргалап чораан Монгуш Очурнуң, Сүт-Хөл сумузунга баштайгы МЧАЭни организастажып, ону удуртуп турган Монгуш Дүктүг-ооллуң, Сүт-Хөл кожуунның бөгүнгү удуртукчузу Монгуш Иванның дээш, оон-даа өске мурнакчы кижилериниң литературлуг портреттери кирген. Олар шупту чонунга төлептиг, салгалынга истиг кижилер-дир. Оларның овур-хевири ногаалчыга чогаадыкчы октагны бергени чугаажок. "Өскен-төрээн черим, төрел чонум мээн амыдыралчуртталгамга чалгын-чакпа болуп келген" деп, автор бижип турар.

Авторнуң эге сөзүнде орус улустуң "Шижек бүрүзү бодунуң шалбаазын мактаар" деп, чугаазы бар. А мен шижек эвес мен. А Сүт-Хөлүм үчүн улустуң бурунгу тоолунда шалбаа дирткен. Ол бөгүн-даа кажангызы ышкаш, Тываның эң чараш, арыг хөлдериниң бирээзи. Бодунуң чараш, буянныг адын бүгү кожуунга хайырлаан. Ол дээш сүт-хөлчүлер чоргаарланыр.

Ынчанмайн канчаар. Төрээн черинге чоргаарланмас, аңаа ынакшывас кижи ховар-ла боор. А "Галереяда" овур-хевири чуруттунган кижилерге чаңгыс чер-чурттуглары, оларның ажы-төлдери канчап чоргаарланмас боор. Ындыг чоргааралды оларга шаннааны дээш чогаалчыга өөрүп четтиргенин канчап илеретпес боор. Чогум-на ындыг бодал-биле бо чүүлдү бижип олурарым бо.

"Чогаалчымның үнер дөзү
Чонум кончуг, чуртум кончуг"

— деп, бо номда кирген бир шүлүүнде автор миннип турар. Черле ынчаш бо номда кирген очерктериниң, чурумалдарның аразында оларның утказынга дүүштүр шүлүктер-биле согажалааны солун, литературлуг портреттерни улам тода чуруп көргүзеринге улуг рольдуг болган. Ол арганы чогаалчының бодап алганы улуг чедишкин деп бодаар мен.

Кара-Чыраада кайгамчык хөрээженнер бар. Ол дээрге энерелдиг кыргаавалар, ажы-тел, ажыл иш дээш ала-чайгаар кыптыгып чоруур авалар, амыдыралчы улуг дуржулгазыбиле аныяк салгалга үлегер-чижек болуп чоруур мурнакчы хөрээженнер, өг-бүлезиниң чылыг одунун көзекчилери бөдүүн хөрээженнер-дир. Оларның бөлүк портреттерин чогаалчы "Кара-Чыраа кадыннары" деп шүлүүнде дыка тода, чараш көргүскен. Ону бадыткаары-биле шүлүктүң элээн каш одуругларын борта киирипсимзе, артык эвес боор:

...Кадыг эрлер
каттыржыптар,
Уян эрлер ыглажыптар,
Каш чаңын чаннап
келир
Уран кыстар ында
деп бил...
Кадыгланза ол дег
кан чок,
Кадыг эрлер ында
калыр,
Кадыр-туруг
Кызыл-Тайга
Хая-дажы оон чымчак.
Ажынганда, өршээ
дадай,
Аңаа деннээр күүү
бар бе?
Хедерленип, дажып
мөөрээн
Хемчик хем-не эннежир
боор.
Кара-Чыраа кадыннары
Каш чаңын чанназа-даа,
Сагыжының агы
кончуг—
Сагган сүттүн
аккыры-ла...
Эгенничел, хөннү биче
Эриг баарлыг кадын
кыстар
Эжи дээштин, чону
дээштин
Эздин кезип бээри
белен...

Шынап-ла, ажы-төл, алган эш, арат чон дээш бүгү күжүн, энергиязын харам чокка өргүп чоруур хөрээженнер Кара-Чыраада хөй. Оларның бөлүк портреттерин чогаалчы чедимчелиг чуруп көргүскен деп көрдүм.

Екатерина Түктүг-ооловна бодунуң чоок кижилериниң овур-хевирин база чылыы-биле тургускан. Номда кирген "Төрел-дөзүм" деп балладазындан үзүндүде мындыг одуруглар бар:

Төрелдерим
Төөгүзүн билбейн
чыткаш,
Эргим чонум
Эрткен оруун билир
мен бе?
Артап эрткен
Эргинимден харавайн,
Ада-чуртум
Эгезин мен тывар
мен бе?
Төрелдерден
Дөзеп алган
нүүрүм-биле
Чонумга мен
Чоок болган —
аксым-кежин.

Төрелдерин, төрээн черин үргүлчү мактап бижиир дээш оон мурнунда чогаалчының чемеледип чораанын оон бодундаа дыннаан мен. Екатерина Түктүг-ооловнаның аныяк чылдарында бижээни, оон эң баштайгы проза чогаалы болур "Акым дугайында тоожузун" номчукчулар улуг сонуургал-биле хүлээп алган. Ону үндүрүп турган кижилер ол номну кылдыр демдеглээр деп баарга, бир улуг чогаалчы: "Херекчок, ол бодунуң акызының дугайында бижип алган чүвези ышкажыл" дээш ол номга үнелел бербейн барганын чогаалчы сактып чугаалап органын база дыннаан мен. А ооң акызы кымыл ынчаш? Ол база чонунга төлептиг, төрээн чурту, төрел чону дээш амы-тынын, аныяк назынын өргүпкен эки турачы-ла болгай. Чогаалчының акызы болганда ооң мында буруузу чок. Ол база тыва чоннуң оглудур. Харын-даа бо номга автор акызының дугайында база кирген болза, кара-чыраажылар улуг сонуургал-биле уткуп хүлээп алыр турган. А чогаалчының "Акым дугайында тоожузу" ам кайда-даа чок. Харын ону катап үндүрген болза деп күүзээр мен.

Ийе, бо удаада удуртукчу дарга-бошкалар, азы дарга-бошкаларга салдарлыг, оларга "арга-сүме кадып" чоруур кижилер чогаалчывысты "мактаарыла байгы хензиг булунчугу, бижирни-ле биеэ багай төрелдери" деп чемелей бербестер боор деп бодай-дыр мен. Кижи бүрүзү төрээн булунчуг, төрел кижилерлиг, оларынга чоргаарланып чурттап чоруур болгай.

Екатерина Түктүг-ооловна төрээн черинин кижилеринге улуг-ла белекти сөннээн-дир. Мен хуумда "Кара-Чыраа галереязын" чогаалчының төрээн черинге гимини деп саналаар-дыр мен. "Кара-Чыраа галереязында" кирген маадырларның хөй кезии мээн бичиимден-не эки таныыр, билирим, чонунга төлептиг дирткен чоок кижилерим болду. Оларның аразында мээн кырган-ачам Херел-оол Ондар база бар. Ол дээш чогаалчыга ийи дакпыр өөрүп четтирдим. "Кижи чурттуг, куш уядыг". Төрээн булунувус, төрел кижилеривис үениң кандыгдаа бергезинге торулбайн, мандып хөгжүп чоруур болза, оон эки чүве кайда боор. А кижи бүрүзү-ле төрээн черлиг, төрел кижилерлиг, өрү тудуп, сагып чоруур сагыызыпныг, оларга ынакшылын чүрээнин ханыында шыгжап алган чоруур болгай. Кымныңдаа салым-чолу өскен-төрээн черинден үжукталып үнер болгай. Екатерина Танова "Кара-Чыраа галереязын" мындыг одуруглар-биле доозуп турар:

Төрээн черден үжукталган чиңге көкпам
Улуг чурттуң делгеминче оруум иэээн.
Төрел чонум сеткилинден судалданган
Угаан, чүрээм улус
чонга бараан болур.

Тываның алдарлыг чогаалчызы Екатерина Түктүг-ооловна Танова төрээн чуртунга, төрел чонунга төлептиг бараан бооп оруурун, оон бо чылын 70 хәрлаан юбилейинге чогаалчының талантызының хөй санныг мөгейикчилери бүгү сагыш-сеткилинден илередип турган. Мен база оларга каттыжар мен.

Паспорт езугаар төрүттүнген суурум — Кара-Чыраа. Он харлыг турумда ада-иемниң "партияның айтыышкыны"-биле көжүп чорупканы-биле "төк" кээп төрүттүнген төрээн черимге "аалчы" бооп барып чоруур-даа болзумза, төрел чонум, чаңгыс чер-чурттугларымга чоргаарланып, оларым дугайында ам-даа хөй чогаалдар тыва чонга тарап бижиттинеринге бүзүрелим улуг.

Светлана МОНГУШ.

Улустуң аас чогаалы

ЧОННУҢ ЭРТИНЕЗИ

Улустуң аас чогаалын чыып, чоокта чаа Тываның күрүне университединиң филология факультединиң студентилери бистер башкыларывыс Е.Д. Чамзырын, М.А. Күжүгет олар-биле Бай-Тайга кожуунунуң Кызыл-Даг суурга чедип чордувус. Кайгамчык чурумалдыг, чонардаш эртинелиг, ус-шеверлерниң чуртун магададывыс. Суурда ортумак школаның интернадынга чурттап турдувус. Ында ажылдап турар башкылар болгаш ажылчыннар, суурнуң чурттакчылары шупту биче сеткилдиг, хүндүлээчел, дузааргак чон чорду. Оларның ачызында чорук-хереэвис чогудуп, эки чордувус. Ылаңгыя аас чогаалын чыырынга ачы буянын көргүскен улуг назылыг кызыл-даг жылларга өөрүп четтиргенивис ти солун дамчыштыр илередип ор бис.

Экспедиция үезинде суурнуң чурумалдыг, онаагай черлеринге база четтивис. Саамчыырда өгбелеривистиң арттырып каан үнелиг тураскаалдары — хаяларда чурумалдарны көөр аас-кежиктиг болдувус. Эм аржаанналрның бирээзи — Бел. Аңаа база чедип, аъш-чемивистин дээжизин өргүп, аккөгүвүстү багладывыс.

Кызыл-Даг ның кайгамчык чараш хүрээзинге кирип, арыгландывыс. Лама башкы сарыг шажынның болгаш ук хүрээнин дугайында солун төөгүнү чугаалап бергеш, ачы-буянныг, хей-аъттың номун номчуп берди.

Хүндүлээчел чонга студентилер концерт-оюнуусту бараалгаттывыс.

Айланмаа ХЕРТЕК.

Тыва бижиктиң 70 чылынга

чыл эдилеп келген, чаңчылчаан бижиивисти база чидирбес дээш оралдажыр ужурлуг бис.

Тыва бижикти, шын бижилгени сайгарып чугаалажып турар үеде болганчок-ла тургустунуп кээп турган чамдык айтырыгларны көрээлинер.

1. Сөс эгезинге чоруур эриннің хаалчак частыышкынныг кошкак *б, д* болгаш күштүг *п, т* (баш—паш, *дараа—тараа* чергелиг сөстерниң эгезинге турда оларны бот-боттарындан ылгаар) ажык эвес үннерниң баштайгыларын ыыткыр ажык эвес үннерниң, сөөлгүлерин дүлей ажык эвес үннерниң үжүктери-биле бижикке көргүзер кылдыр дүрүмчүткен. Мооң мурнунда бис кошкак ажык эвес үннерни дүлей үннерниң *п, т* деп үжүктери-биле, оларга эжеш күштүг ажык эвес үннерни ол-ла *п, т* үжүк терниң хевирин өскертирибиле оларга кандыг-бир демдек немеп турган дамчыдар деп санал киирген бис (көр.: "Ученые записки" ТНИИЯЛИ", вып. XV, 1971, с. 17). Сөөлзүредир бистиң ол саналывысты К.А. Бичелдей деткээн (көр.: "Вопросы тувинского языкознания", Кызыл, 1993, с. 42).

Ам бис үстүнде айыткан саналывысты эде көрүп, кошкак болгаш күштүг б, д болгаш п, т деп ажык эвес үннерни амгы дүрүм езугаар баштайгыларын ыыткыр ажык эвес үннерниң, сөөлгүлерин дүлей ажык эвес үннерниң үжүктери-биле дамчыдар кылдыр хевээр арттырар деп түннелге келдивис.

Бурят, моол, алтай бижиктернин, ол ышкаш тыва-даа бижиктиң дуржулгазындан алгаш көөргө, сөс эгезинге кошкак ажык эвес үннерни *б, д* деп үжүктер-биле, а күштүг ажык эвес үннерни *п, т* деп үжүктер-биле демдеглээр, а күштүг ажык эвес үннер болур *п, т, с, х*, ш база чүгле сөс эгезинге чоруур, оларны дүлей ажык эвес үннерниң үжүктери-биле демдеглээр, а күштүг ажык эвес үннер болур *п, т, с, х*, ш база чүгле сөс эгезинге чоруур, оларны дүлей ажык эвес үннерниң үжүктери-биле демдеглээр болганда, тыва сөстүң эгезинге кошкак болгаш күштүг ажык эвес үннерни бижиирде, үстүнде принцип сагыттынып турар-дыр.

Ол ышкаш *г, й, л, м, н, ң, р* деп аяар (сонорлуг) үннерни бижикке демдеглээри база фонематиктиг принципке дүгжүп турар.

Ынчаарга кошкак ажык эвес үннер туруужунуң аайы-биле сөс ортузунга болгаш сөөлүнге бирде дүлей, бирде ыыткыр кылдыр дыңналырын езугаар бижиттинер болганда, оларны бижикке дамчыдарда, фонематиктиг принцип сагыттынмайн турар: *шак—шагы* (*к—г* деп кошкак ажык эвес үн), *хап—хавы* (*п—в* деп кошкак ажык эвес үн), *сөс—сөзү* (*с—з* деп кошкак ажык эвес үн), *ат—ады* (*т—д* деп кошкак ажык эвес үн), *баш—бажы* (*ш—ж* деп кошкак ажык эвес үн).

Моон алгаш көөргө, сөстүң ортузунга болгаш сөөлүнге кошкак ажык эвес үннерни фонетиктиг принцип езугаар (канчаар дыңналырын барымдаалап) бижиир-дир.

Ынчарга тыва бижик тывылган соонда орус дылдан үлегерлеп алдынган болгаш үлегерлеп ай тудда тодаргай айтып каан. Боже орус дыл башкылары болгаш методистери онза кичээнгей салып, уруглар орус болгаш тыва дылдарда аңгы-аңгы үннерни бир дөмей үжүктер-биле бижиир болганда, салчаштырбазын дээш мону башкылаарының методиказын эртемге үндезилеп, ажылдап кылырын амыдырал негеп турар.

Эн эки дээн алфавитке үжүктер саны ол дылда фонемаларның (бир сөстү өске сөстен ылгаар кол үннерниң) санынга деңнелип болур деп, херек кырында чаңгыс-даа дылдың бижинде боттанмаан фонематиктиг деп адаар принцип бар. Тыва сөстүң эгезинге кошкак ажык эвес үннерниң иштинден чүгле *б, д* чоруур, оларны ыыткыр ажык эвес үннерниң үжүктери-биле демдеглээр, а күштүг ажык эвес үннер болур *п, т, с, х*, ш база чүгле сөс эгезинге чоруур, оларны дүлей ажык эвес үннерниң үжүктери-биле демдеглээр болганда, тыва сөстүң эгезинге кошкак болгаш күштүг ажык эвес үннерни бижиирде, үстүнде принцип сагыттынып турар-дыр.

Ол ышкаш *г, й, л, м, н, ң, р* деп аяар (сонорлуг) үннерни бижикке демдеглээри база фонематиктиг принципке дүгжүп турар.

Ынчаарга кошкак ажык эвес үннер туруужунуң аайы-биле сөс ортузунга болгаш сөөлүнге бирде дүлей, бирде ыыткыр кылдыр дыңналырын езугаар бижиттинер болганда, оларны бижикке дамчыдарда, фонематиктиг принцип сагыттынмайн турар: *шак—шагы* (*к—г* деп кошкак ажык эвес үн), *хап—хавы* (*п—в* деп кошкак ажык эвес үн), *сөс—сөзү* (*с—з* деп кошкак ажык эвес үн), *ат—ады* (*т—д* деп кошкак ажык эвес үн), *баш—бажы* (*ш—ж* деп кошкак ажык эвес үн).

Моон алгаш көөргө, сөстүң ортузунга болгаш сөөлүнге кошкак ажык эвес үннерни фонетиктиг принцип езугаар (канчаар дыңналырын барымдаалап) бижиир-дир.

Ынчарга тыва бижик тывылган соонда орус дылдан үлегерлеп алдынган болгаш үлегерлеп ай тудда тодаргай айтып каан. Боже орус дыл башкылары болгаш методистери онза кичээнгей салып, уруглар орус болгаш тыва дылдарда аңгы-аңгы үннерни бир дөмей үжүктер-биле бижиир болганда, салчаштырбазын дээш мону башкылаарының методиказын эртемге үндезилеп, ажылдап кылырын амыдырал негеп турар.

Эн эки дээн алфавитке үжүктер саны ол дылда фонемаларның (бир сөстү өске сөстен ылгаар кол үннерниң) санынга деңнелип болур деп, херек кырында чаңгыс-даа дылдың бижинде боттанмаан фонематиктиг деп адаар принцип бар. Тыва сөстүң эгезинге кошкак ажык эвес үннерниң иштинден чүгле *б, д* чоруур, оларны ыыткыр ажык эвес үннерниң үжүктери-биле бижикке көргүзер кылдыр дүрүмчүткен. Моон мурнунда бис кошкак ажык эвес үннерни дүлей үннерниң *п, т* деп үжүктери-биле, оларга эжеш күштүг ажык эвес үннерни ол-ла *п, т* үжүк терниң хевирин өскертирибиле оларга кандыг-бир демдек немеп турган дамчыдар деп санал киирген бис (көр.: "Ученые записки" ТНИИЯЛИ", вып. XV, 1971, с. 17). Сөөлзүредир бистиң ол саналывысты К.А. Бичелдей деткээн (көр.: "Вопросы тувинского языкознания", Кызыл, 1993, с. 42).

Ам бис үстүнде айыткан саналывысты эде көрүп, кошкак болгаш күштүг б, д болгаш п, т деп ажык эвес үннерни амгы дүрүм езугаар баштайгыларын ыыткыр ажык эвес үннерниң, сөөлгүлерин дүлей ажык эвес үннерниң үжүктери-биле дамчыдар кылдыр хевээр арттырар деп түннелге келдивис.

Бурят, моол, алтай бижиктернин, ол ышкаш тыва-даа бижиктиң дуржулгазындан алгаш көөргө, сөс эгезинге кошкак ажык эвес үннерни *б, д* деп үжүктер-биле, а күштүг ажык эвес үннерни *п, т* деп үжүктер-биле демдеглээр болур-дур. Бо таварылгада *б, д* деп үжүктер орус дылда ышкаш ыыткыр үннерни эвес, а тыва дылдың (чамдык туруштарга тура ыыткырзымаар азы ыыткыр-даа кылдыр дыңналып болур) кошкак ажык эвес үннерни илередип чоруур дээрзин орфография дүрүмнеринде, өөредилге номнарында, сөстүк-биле ажылдаарда, ол-ла дыңналырын ажыглаарда, ол-ла бижиирин ажыглаарда, ол-ла бижиирин ажыглаарда, ол-ла бижиирин

КАЙГАЛ ДУРГУН МАРТААЖЫК

Чечен чугаа

Мээң азыраан адам Куулар Мандаа Ызырарович кажан Өвүр самыыны үнгөндөн эгелээш ол төнчүжеге чедир 1930 чылдан 1934 чылга чедир ол самыынчылар-биле чаалажып келген. Ол адак сеелүнде дээрбечилер Барыңмаа, Мартаажык, Солунбил суглар-биле сүржүп турган. Ынчангаш кайгал Мартаажыктың дугайында ачам эки билир болгаш, улуска бо-ла хөөреп бөрип турарын бо-ла дыңнаар мен. Ол дээрбечилерниң Тывадан канчаар дезип үнгенин болгаш каяа чурттап турганын каш чылдар мурнунда "Шын" солунга үнгөн "Сарыгаанчыыр" деп калбак үүлүмге таныштырып бижээн мен. Бак үүе үүл дизе, ол солуннуң сан дугаарын бижип албаанымда. Ам ол солунну тып эккээр кижи болза, улуу-биле четтиргенимни илередир ийик мен. Оон ыңай мында кирип турар "Хөндергейниң Саралазы" деп эге база бир-ле номумга үнген үүе. Ында Мартаажыктарны көрген кижи композитор Батый Кенештиң ачазы Монгуш Кенен Хорлууевич ол.

Төрээн чурту, төрел чону эргим

Кышкы дүне. Чыргакы чурттуг Дамдын бир уйгу апкан хире удуп чыдырда, даштын ыттар ээрген соонда, бир-ле кижи дагжап дүшкеш, эжиктен кирип келген. Ол кижи хөөп каан отту булгап, от кыпсыр дей бээрге, Мартаажыктың хевири көзүлген. Дамдын коргуп-сүртеп тура халааш, отту кывысчыпкан. Дамдын шайын хайындыргаш, Мартаажыкка салгаш, эът дүлер дей бээрге, Мартаажык чугаалаан:

— Мындыг арганзымаар эътти канчап чип орар сен, эжим, менде чүгээр эът бар ийин — дээш, нарын аргактыг булгаар таалыңындан кончуг иртиң ужалыг будун уштуп келгеш, чугаазын уламчылаан: — Мээң дезип чорутканымдан бээр 4-5 чыл чеде бергенин билир-ле болгай сен. Кижиниң хадыңма, дөргүл-төрелдериндеп ангыда, өскен-төрээн чер-чурту кижиге кончугла сагындырар үүе-дир. Хөрекке кара даш болу берген кижини хилинчектеп-ле чоруур. Чыргакымны сагынгаш, кыштың соогу-даа болза, Тывамче чоруптум. Хой кадарып өскен дагларымны, эштип, балыктап өскен хемимни Чыргакымны бо-ла дүжей бээр-дир мен. Тостостуң соогу-даа болза, Чыргакымга кээримге, артында чылыг, өг иштинде ышкаш сагындырардыр. Сээң-биле ам-даа хөөрежир дээримге, кадыларың хөй-дүр. Кижиниң өскен-төрээн чурту, чону магалыг, чаагай-даа бол, чоон дытта чөвүрээ-даа турар, чон аразында чөгенчилер-даа чоруур-ла болгай, эжим. Мен дээрге сен ышкаш аал-оранында амыр-менди чурттап олурар эвес, Хемчик бажының кара дилгилери дег, Салчак сыныың хөө кара киштери дег амытан, кижилерге аттырып, бооладып каар чазып, сүрдүрүп чоруур кижи-ле болгай мен. Ынчангаш хөй өглерлиг аалга доктаап дүжер хөңнүм чок. Мен ам элээн үр болгаш келир мен, эжим, менди-чаагай турар силер. Келиримде куруг келбес мен, бистиң Тывага дүктүг даванныг мал мурнунче киирбес, хартыга дег кайгамчык үгүрүк аътты чедип эккеп бээр мен. Сен чүгле кады өглериң чазаглап көже бээрге, чаңгыс өг артып калгаш, мени манап олурар сен. Улуг-Өстүң кадыргылары амдаа көжүп турар хевээр ыйнаан але, чаа, менди-чаагай, эжим! — дээш, соңгу чүкче челдирип чоруй барган.

Самба Мартаажыктың эжи Дамдын дээрге: "Амна өлдүм, аза-хортан Мартаажык-биле холбажы бердим" — дээш, шодан кыр аъдын эзертепкеш, суму төвүнче уш-баш чок улдап баткан.

Суму даргаларынга мырыңай чыгаанга кирип тура: "Мартаажыкты көрдүм!" — дээрге, олары арай тоомча чок боорга, кожуун төвүнче ыдып баткан. Ында даргаларга база-ла "Мартаажыкты көрдүм" дээрге: "Мартаажыктың сөөгү шагда-ла кургап калган" — дээш, база-ла улуг тоомча чок боорга, ол мырыңай тейлеп, чаннып чугаалаан:

— Мартаажыктың дириг бодун суглуг караам-биле көрдүм, судалдыг холумбиле туттум, бир эвес мегелээр болзумза, ийи кырым дорт сынар — деп тургаш, даргаларның бүзүрелин чаалап алган. Ол кожуун төвүнден үнүп чоруурда: "Ам ажырбас мен" деп боданган. Чүге дээрге кожуун даргалары аңаа Мартаажыкты тудары-биле алды кончуг мөгелерни үзүп бергеш, оларны чемгерери-биле "богбаныңбора" иртин чедип берген. Дамдын мөгелерин чажырып чурттадыры-биле өг дужунда кызыл эл баарынга улуг оңгарны кастырып алган. Ынчан турда, час-даа дүшкен. Дамдынның кады өглери чазаглап көшкүлей бергилээн.

Мартаажыктың туттурганы

Дамдынның кады өглери тарап көшкүлей бээрге, Мартаажыкты манаан улус алды-чеди хонук чеде берген. Чүвени канчап билир дээш уруглары-биле кадайын төрелдеринче чорудупкаш, Дамдын чаасканн хонуп турган.

Бир-ле хүн үнүп келгеш, кышкы кажаа кырынче бараан хараар дээш үнүп чорда, шеттер аразы-биле келир орукта Мартаажыктың сырынналган сыгыды дыңналган. Дамдынның чүрээ диртилеп, аажок коргуп эгелээн. Ынчалзадаа ол бодун туттунуп, чүү-даа эскербээн болуп эжи-биле ужурашкан. Мартаажык, шынап-ла, кончуг узун дурттуг, чолбурааргн чел кудуруктуг калчан кара аътты чедип эккелген. Эжишкилер хөөрежип, сүттүг шайын аартап орда, Дамдын эът дүлер дээш бижек тыппаан кижи болуп мынча диген:

— Көжер дээш бо кадай бистиг демир арттырбайн доозазын шыгжап каапкан-дыр ийин — дээш орун хозунуң адаан, үргүүлге иштин дилеп-ле турган.

Мартаажык ону эскерип кааш айтырган:

— Бижек тыппайн тур сен бе? Менде бо багай эдирээ-хыйырак чүве барла болгай, эжим,— дээш баштактанмышаан хылыш бижээн ушта соп берген. Дамдын биле Мартаажык шайлап, хөөрежип-ле органнар. Мартаажык хөрээн алгыткаш, мынча дээн:

— Кижиге авазының караандан өске карак болур карак-даа чок, авазының кулаандан өске кулак болур кулак-даа чок болур чүве-дир ийин — дээш улуг тынган. Ол Дамдынның арнынче кезек кайгай бээрге, Дамдын аажок дүвүрексеп орза-даа, оозун көргүспес дээш кызыдыпла олурган. Ооң-биле кады ол даштын чажырып алган мөгелерин база бодап олурган. Олар мынчаар дугурушкан үүе-дир: Дамдын бир катап хөрээн алгыдып чөдүрерге, олар белеткенип алырлар. Ийиги удаа хөрээн алгыдып чөдүрерге, олар өгже чоокшулап, даштынга келирлер, а үшкү удаа чөдүрерге, олар өгже чаза булгап кирер. Ынчаарга Дамдын ийи удаа хөрээн алгыдып чөдүрерге, Мартаажык арай сезик аннып, дашкаар дыңнаалаар апарган.

— Даштын кижилер чүректери диртилээн-даа ышкаш, чүү боор ол, эжим?— деп Дамдындан айтырган. Дамдын чүнүдаа херекке албаан кижи болуп, мынча дээн:

— Ча, чүү кижи чүректери боорул аан, эжим. Көжер дээш даштын баглап каан тевелериң ынчаар кизирткейнип турарлары ол ыйнаан — деп каан. Дамдын ам үш удаа чөдүрер дээш диттип чадаан, шаг-ла болган. Тыныжы бачыдап кызып оргаш, арай деп-ле чөдүрүптерге, алды мөгези кире-ле халышканнар. Мартаажык чиик адак тура халааш, хылыш бистиг кончуг бижээн соора алган. Ону Дамдын чогуур үезинде дөжек хозунче киир октапканы чаяан болган. Мартаажык алды кончуг эрниң адаанга-даа баар, бирде кырынга-даа үнүп кээр. Ынчаар тутчуп турда, ожук-паш-даа шупту аңдарлып төгүлген. Мартаажык өгнүң соңгу талазындан буза тепсээш үнүп бар чорааш, өг курларынга ораштынгаш, туттурган. Алды мөге Мартаажыкты хүлүп алгаш, суму төвүнче бадыра берген. Мартаажык мынча деп алгырып баткан:

— Кижиниң кады өскен эр кара эжи мындыг кара сагыштыг болурун билбээн мен! Че, Дамдын! Ындыг-ла болдуң, ам база катап ужуражы бээр бис! Мени ам база манаар сен!

Алды мөге Мартаажыкты суму төвүнге эккелгеннер. Чоок-кавының бүгү эр кижилерин Мартаажыкты кадарып хондурары-биле чыып алганнар. Ам даартазында ону кожуун төвүнге чедирерибиле нам кежигүнү ашакты, бир аревэ кежигүнү оолду дааскаш, оларга бир дүүрге база тутсуп кааннар.

Бир баалык ажар черге Мартаажык: "Мен борта дүжүп, чиигенип ап көрейн" деп дилээрге, сүрүкчүлер ону аъттан дүжүрүпкеш, дүште-даа чок турганнар. Аревэчи аъдындан дүшпейн оозун откарып тура, бир көрүптерге, Мартаажык хүлүглүг холунда улуг даш тудуп алган бо халып олурган. Эр-даа корткаш, аъдын ээй тырткаш, дезип ыңай болган. Дүүрге оолда-ла болгай, ынчангаш намчы ашак-даа эжиниң соондан "Доктаа!" деп алгырбышаан тутсуп-ла олурган. Оол соондан бир кижиниң мырыңай чоокшулап келгенин дыңнааш, улам коргуп: "Бо-даа мени сүрген Мартаажык-тыр!" дээш, аъдын дам-на каккылап ыдып-ла орган. База бир даг ажар черге кээрге, аъттары оожумнай бергеннер. Эрлер ам бот-боттарын билчип, хая көрнүп кээрге, Мартаажыктың ыракта бараанын көргеннер. Мартаажык дагже үне халааш, бистиг дашка холунуң хүлүүн үзе дүрбүп каапкаш, ам-на хостуг болдум дээн ышкаш, холдарын өрү кедүргеш, ажыт кирип чоруй барган.

Хөндергейниң Саралазы

Эр кижи эки аъдын оскунарга, чалгыны сынык кушка дөмей апаар. Ындыг кижи чонунга дуза чедирер туржук, бодунуң амы-тынын-даа камгалап шыдавас. Мартаажык ам аът чок, чадагланган. Аңаа база-ла чүгүрүк эки аът херек апарган. Мартаажык бодап чоруурга, ооң амы-тынын чүгле Хөндергейниң чүгүрүк Саралазы ап болур турган. Ынчангаш ол Тывага кады келген эжин, бир караа багай Солунбилди дилеп эгелээн. Эжин тып алгаш, Хөндергей ажып, чүгүрүк Сараланы тудуп алыр сорулга салганнар. Олар Хөндергейниң Шивилигни куду кылаштажып бадыпканнар. Уш-Тей кырынга аъттыг кижи көстүп келгеш, улуг орукту куду шошкудуп бадыпкан. Ол Мартаажык сугну көрүп каан хевирлиг, сырбаш дээнзиг аъдын сөле кымчыланып, боду албаданып ырлап шаап бадыпкан. Аъттыг кижиниң медээлеп, хөй кижи эдертип эккээрин билгеш, Мартаажык эжи-биле кайнаар чашты бээрин сүмелешкеннер. Солунбил хараганнар аразынче кирер дээн, а Мартаажык аңаа шуут удурланган. Олар канчангаш-ла көрүптерге, буга кыдыында шоргалап каан хос терек чыткан. Ийи эжишки ол теректиң адаанче чашты бергеннер. Хөй аъттыг улус шакпылажып келгеш, Мартаажыктың сөзүн бадыткап, шыргай хараганнарны бүзээлеп, ынаар боолагылаан. Дээрбечилер бир ашак арттырып каан. Мартаажыктар ашакты аайлап каапкаш, ооң өртеп каан аъдынга ушкажыпкаш, Шивилигни өрү дезиптерин сүмелешкеннер. "Олар ам каяа тыптырыл!" дээн ашактың үнүн дыңнааш, чаштынганнар чаагай сөстүг ашак-тыр, мону өлүрүп болбас дишкеннер. Ынчап турда хөй аъттыг кижилер ашактың чанынга чыглып келгеш, таакпылап, сүмележип эгелээннер. Уш-Тей кырындан көрүп каан аныяк кижи хоомай көрген боор дишкеш, Шивилиг унунда сайны көргеннер-даа. Шынап-ла, элезинде кызыл-даван кедергей улуг истер чыткан. Дайзыннарның чаштынып чыдар хос тереэниң кырынга даңзазының хүлүн токкуладыр кактап-кактап: "Болар ам бөгүн тывылбастар-дыр, даарта хөй кижи эдертип алгаш, дилээр болган-дыр бис" дээш, шапкылажып чоруй барганнар. Мартаажыктар ол-ла дүне Шемиже кылаштажып ажа бергеш, шайлаан өөнге хонганнар.

Тыванның кыстары

Хөндергейниң Чүгүрүк-Саралазы ам алдырбас хире апаарга, Мартаажык Шеми, Чыргакы ынчаар чаштынып чоруп турган. Үргүлчү черге чоруур дургун кижини улус черле соора көрбес болган, чүге дээрге ооң алгы тону өскелерден ылгалдыг, аш куу кылдыр көстүр. Бир-ле арыг иштинге аян-тээлеп кылаштап чорааш, арыгдан будук чыып турган уругга таваржы берген. Ол уругнуң аалы эртен чайлаглап көжер деп дыңнааш, уругну өөңнү аалдың мурнунга озалааш черге хондуруп алыр сен деп чаган. Уругнуң ашаа улуг лама кижиниң оглу болгаш, Моолдуң Улуг-Хүрээже тейлеп чоруткан болган. Мартаажык ол уругну көргеш, чарашсынып, аңаа ынакшый берген.

Тыванның кыстарының дугайында чүү чугаалап болурул? Тыванның кыстары дээрге, мен-не бодаарымга, Тыва чурт ышкаш каас-чараш, буян-кежиктиг, ындыг бай-байлак деп бодаар мен. Кадыгланза, тыва кыстар Тыванның кызы ышкаш кадыг, ширин апаар. Тыванның кыстарын ай-биле деңнээр дээрге, ай караңгыны чырыдарла харын, а чылытпас. Хүнбиле деңнээр дээрге, хүн үгле хүндүс чылыдар болгаш чырыдар. А кыстар эр үүректерни дүн-хүн чок чылыдып, чырыдып чоруур. Тыва чоннуң мындыг чугаазы бар: "Имир, караңгы турган өгге кыс кижи кирип кээрге, өг ишти чырыткылаш ыңныр, а соок өгге кирип кээрге, чылыш кыннар. Меңээ кыстар дугайында чүве бижиир таварылга кээрге-ле, өске хөй чүве чулчуруп турбайн, чүгле улуг чогаалчыларның мындыг одурулларын бижип каар мен: "Делегейде сеңээ деңнээр дээди чүве тыппастыр мен". Азып-тенип, доңуп-дожап чораан Мартаажыкка ындыг аас-кежик таваржып-тыр.

Мартаажык ол уругга таваржып кээрге-ле, эрниң доң үүрээ эрип, доңган боду чылыгып келген. Уруг Мартаажыктың чагын езугаар өөн аалдың мурнунга озалааш кылдыр арыг кыдынга хондуруп алган. Ламаның авазы бир эртен көрүп турарга, оглунуң өөнден ала аъттыг кижи арыг кыдын өрү чортуп чоктай берген. Кадай кенни-биле хөөрежирге-даа, огулуг чугаа болбаан. Кадай сезик ап, "Мартаажык бо аалда турар-дыр" деп билгеш,хөй улус чыып эккелген.

Келген улус уругга хол боозун тудускаш, боолаарынга өөредип эгелээннер.

"Кажан Мартаажык чедип кээрге, ону боолап кааптар сен" — дээш, хол боозун октааш, белеткеп бээрге, уруг кара шору болган.

— Мартаажык удуурда безин холундан боозун салбас кижи чорду. Мен Мартаажыкты канчаар-даа боолаар болзумза, ол кайын өлүр, ыявыла мени өлүргеш, ам өлүр ол. Мен черле Мартаажыкты өлүрүп шыдавас мен! — дээш, шуут-ла кара шору болган.

Чүгле Шеми, Чыргакыдан-даа эвес, а чоокку сумулардан база дөртен шаа кижини ол аалга чыып алган турган. Мартаажык дезер болза, аргаже маңнаар ыйнаан ол дээш, хүртүн боолуг кижилерни арыг талазынга чыттырган, дүүргелиг кижилерни өгнүң кедээ талазында хараганнар аразынче чыттырып кааннар.

Бир-ле кежээ чырык имир биле караңгы имирниң аразы турда, хем унун куду бир-ле кижи ындынналдыр сыгырып бадып орган. Улус бо Мартаажыкдыр деп билип каапкан. Мартаажык аъдын баглаашка дужап баглааш, инек саап турган уругда-ла барган. Уруг Мартаажыкты өгже эдертип киргеш, сүттүг шай, чаглыг эът каап бергеш:

— Мен инек саап эккээйн,— дээш, кочалын тудуп алган үне берген. Мартаажык уруг-биле кады үне халааш, кожа кылаштапкан. Ол "Аъдым эзерин союп каайн" дээш, уругну четпишаан аъдынче кылаштапкан. Ынчалзадаа ол эзерин сойбайн, өгнүң кедээ талазында хараганнарже ыдып-ла каан. Дүүргелиг эрлер дүрген халып орган Мартаажыктың соондан диледип чыдып калганнар. Эртенинде көөрге, Мартаажыктың саадааның бааның ужу үстүп чыдып калган болган.

БУУРУЛ КЕЖЕГЕ

Мырыңай чоокта чаа 50 чылдар үезинде Мартаажыктың сураа катап үнүп келген. Кыс дуңмазының өөнге мырыңай чайлаан болган. Дөжек адаанда черни элээн делгем, оңгар кылдыр каскаш, ооң кырын казып турган деп бичии-даа демдек арттырбайн, чажырып каан. Ол өг чээрби ажыг өглер-биле кады чайлаан, ынчалзадаа өглерде чаңгыс-даа кижи Мартаажыкты билбээн. А ооң Аян-Кулазын ооң күдээзи чакпыл аъттыр деп өртеп чайлаан.

— Мээң акым силерниң өскүс анайыңарны-даа өлүрүп чивээн, чуданғы чаваңарны-даа шалбалап мунмаан, кыштың доң соогунда-даа, чайның изиинде-даа мээң акымдан черле чыдып калбас, ону истээн, сүрген, аткан-боолаан чоруур силер! Ооң эъдин дүлүп чиир силер бе, ханын хайындырып ижер силер бе? Ам база мээң акымны истеп, сүрүп чор силер ыйнаан?! Ол ам мээң өөмде чыдырла, силерге тудуп берейн, мээң өөмче кортпайн кылаштажып олурунар. Чоп кирбейн тур силер, өгже кириңер! — дээш, аптара иштинден буурул кежеге уштуп эккелгеш, шагдаа начальнигинге сунган: "Чүгле ооң бо буурул кежегезин тудуп алзыңарзала, чолуңар ол боор. Ооң бодун кайын-даа, кажандаа тыппас силер!

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР!

Россия Федерациязының Чазааның айтыышкынын езугаар **"Бедик социал деп шилгениң россия чергелиг организациязы"** деп бүгү-россияның конкурузун эрттирип турар.

Ол конкурска Россия Федерациязының девискээринге даңзылаткан, эт-хөреңги байдалындан хамаарылга чокка, кандыг-даа адырның организациялары киржип болур.

Конкурстуң сорулгазы – ажыл-херекти шын чорудар болза, бүдүрүлгелерге социал айтырыгларны шиитпирлээриниң чарыгдалдары чүгле карылгалыг эвес, а харын-даа бүдүрүлгениң болгаш күш-ажылдың өзүлдезин чедип алырынга дузалаар дээрзин херек кырында көргүзери болур.

Конкурстуң түңнелдерин 2000 чылдың сентябрь айда чарлаары көрдүнген. Конкурстуң түңнелдериниң, тиилекчилериниң болгаш шаңналдыг черлер алганнарның база ол ышкаш оларның бүдүрүп турар продукциязының дугайында информация төп болгаш тус черлерниң массалыг информация четкилеринге чыыттынар.

Конкурска киржир күзелдиглер конкурс комиссиязының адрезинге дараазында документилерни чорудар: конкурска киржириниң чагыг-билдириишкини, конкурс киржикчизиниң анкетазы, организацияның 1999 чылда саң-хөө байдалының дугайында отчет, коллективтиг күш-ажыл керээзиниң хоолгазы (бар болза) профэвилел организациязының бары, конкурска киржири дээш 10 муң акша төлээнинің хоолгазы.

Билдинмес айтырыгларны Тыва Республиканың Экономика яамызындан айтырып ап болур (тел. 3-29-44).

ӨВҮР ЧЕРЖЕ ЧАЛАДЫВЫС

Өвүр кожуунну "Ак-Бедик" уксаажыдылга ажыл-агыйының тургустунганындан бээр 50 ЧЫЛ ОЮ юбилейлиг байырлал болур.

ПРОГРАММАЗЫНДА: 2000 чылдың ИЮЛЬ 29-та 16 шакта Арыг-Бажы суурнуң Культура өргээзинге

1. Байырлыг хурал
2. Концерт
3. Дыштанылга кежээзи

ИЮЛЬ 30-де 10 шакта аът чарыжы:

1. Чүгүрүк улуг аттар
2. Челер аттар
3. Аныяк малдар
4. Чыраа аттар

12 ШАКТА 128 улуг мөгелерниң хүрежи болур.

ОРГКОМИТЕТ.

Тожуну көрбээн кижи Тываны көрбээн болур.

"АЗАС" ТУРБААЗАЗЫ Силерниң ол күзелиңнери боттандырыптар.

Бии-Хемни кежир суг оруу-биле солун аян-чорук, Ногаан-Хөл аржааны, ооң малгажы, хөлге, черге аян-чорук, хөглүг кежээлер, Тожунуң балыы, кат, мөөгүзү Силерни манап тур.

Путевка өртээ **хонукта 130 рубль,** хуусаазы Силерниң күзелиңер-биле.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко, 25. Тел.: 3-86-07.

Эм оът

ЧЫЛАН-СЫРТЫЫ

Чай эгезинде июль ортан чедир изигде шаанда хой кадарган уруглар чылан-сыртыының ходугур чоон чымчак сывын сывыра тыртып аштааш, соруп, дайнап чиир. Улуглар база. Изигде чылан-сыртыы суксунга магалыг-ла. Бичии уругларның черниң чем үнүштеринче чазын болганчок-ла чүткүүр чылдагаанының тайылбыры бөдүүн: куп-муң чылдар иштинде, кижи черлик амытан турганындан эгелээш, амыдырап чораан чаңчылдары одунганы ол. Ону инстинкт дээр. Дииниң чук-биле балыын дораан шаптаптары, аңчыга торгаткан бөрүнүң бөрү-оъду чулуп, казып эмнеттинери, аараан ыттың оът казып чиде бээри – инстинкт. Оларда эмнепир угаан чок.

Чазын витаминнер, микроэлементилер дээш, өскедаа организмге чугула бүдүмелдер эвээжээр үеде уруглар чайгаар-ла чиир үнүштерни дилеп, каза бээр. Ылаңгыя тывалар мырыңай чоокка дээр черниң чем үнүштерин аажок чыып, казып, амыдырап чорааны борта база үлүглүг чылдагаан.

Июль айның ортан хиреде чылан-сыртыы чечектелир: сортагар чоон сывы дүктегер көк-сарыг, аажок чараш апаар. Оон демги сып кадыр, чиртинмес. Кыш, чай чок сывы сортая берген турар боорга, чамдык кожууннарда ону кожаарай дээр.

Өске чоннар чылан-сыртыының чаш мычыгыр бүрүлерин чемге ажыглаар. Шаандакы тывалар чылан-сыртыын эм кылдыр ажыглап чораан. Чылан-сыртыының эртемде орус ады горноколосник. Тывада ооң ийи янзы хевири бар. Кайызын-даа чемге ажыглап болур. Олар кургаг даглар эдээнге, дагларга турар. Каа-Хемниң орус чону ону кодан капустазы деп адап, дайын соонда аш үезинде ажыглап турган.

Ойдуп БАРТАН.
Кызыл хоорай.

Ийи оол уруглар-биле таныжып аар деп бодай берип-тирлер.

— Уруглар-биле баштай канчаар таныжар чүве ирги? — деп, Элдеп Хөктүг деп эжинден айтырган.

Оозу:

— Бичиимде фермага аныяк тракторист эрниң саанчы уругну кичигелеп-ле олурганын көрген мен. "Ол канчап олурары ол?" – деп улуг оолдан айтырган мен. "Таныжып турары ол-дур" – дээн чүве. Бодавыже ынчаар таныжар турган боор.

Ийи оол ынчап турда, Шыңгыы биле Топтуг деп ийи уруг эртип чыткан. Ийи эр-даа таныжып аар дээш ийи уругну кичигелеп-ле эгелээн.

— Ая, уё, бо канчап бардыңар?

— Силерниң-биле таныжып тур бис, уруглар.

— Сээдең чүвелер! — деп, ийи уруг Элдеп биле Хөктүгну бир-бир дажааш, кылаштажып чоруй барган.

— Бо кандаай чүвел ынчаш? — деп, Элдеп кайгай берген.

— Ча-чаа, таныжып-тунужуп деп чүве билбес, мелегей уруглар-дыр. Өске эки уруглардан тып аал – дээш, Хөктүг эжин эдертип алгаш чорупкан.

* * *

Коллектив чазын шөлге картофелин ажаар дээш, күзүн чедип келген. Кижи бүрүзүнүң дүжүду эки болган. Чүгле чайны өттүр чаңгыс-даа кээп суггарбаан, довурак хоюглаваан, ол хирезинде хөй шоодайлар ап алгаш келген Чорбастың шөлүнде чаңгыс-даа картофель сывы чок, чашпан, бок, сиген курлак чедир үнген бооп-тур.

Чорбас чүгле мынчаар хомудаан:

— Тарып каан сигенимдаа хөлчок-ле үнген-дир. Чүгле хомуданчыг чүве, сиген кезер кадыырым уттуп каапкан-дыр мен.

ТЫВА ПӨӨШКҮН

— Улуг африкан шүлүкчү А. С. Пушкин – чечен чогаал төөгүзүнде эң шылгараңгай угаанныг чогаалчы— деп, теледамчыдылгага негр юморист чугаалап турган.

— Улуг орус шүлүкчү А. С. Пушкинни африкан деп чүзү дээр сен? — деп, ону көрүп олурган Иван чанында олурган эжи Калбактан айтырган.

Оозу:

— Пушкин дээрге тыва кижи-дир – дээн.

— Канчап тыва апарды?

— Ооң эгезинде ады безин Ала-сааскан Серге-кежи Пөөшкүн турган. Силер, орустар, адап чадааш, Александр Сергеевич Пушкин деп соора адап алгаш, ол олчаан "хуужудуп" алгаш чоруй барган силер. Ам Чөөн-Хемчик кожуунну Дзун-Хемчик деп, Шагаан-Арыг хоорайны Шагонар деп адап, хуужудуп алыр дээш чадажып тур ышкажыл силер дээн.

Борис Ондар тургускан.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Елизавета Барыска, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82. Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдис—3-39-15 Медээлер албаны—3-34-98; Бухгалтерия—3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражы 3789. Чагыг 77.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харылаар.

Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 80 (16240) ◇ 2000 чылдың июль 20, четверг ◇ Ат салган шагы 21.00 ◇ Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң Чазаанда

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы июль 18-те болуп эрткен. Республика ужур-дузалыг үжен хире айтырыгны аңаа сайгарып чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган. ТР-ниң Президентизи – Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак хуралды даргалап эрттирген.

ХҮЛЭЭЛГЕЗИН КҮҮСЕДИР

Чазак хуралынга бир дугаарында кадр айтырыын чугаалашкан. Тыва Республиканың Өөредилге яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседир кылдыр П. А. Морозовту ТР-ниң Президентизиниң Чарлыы-биле томуйлаан. Чазак кежигүннери ону чүүлдүгзүнүп деткээн.

Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, бо харыысалгалыг албан-дужаалга тааржыр кандидатура тып алыр дээш шилилгени кончуг шыңгыы чорутканын дыннаткан. Ол кандидатураның аразындан П. А. Морозовту шилип алган. Бо дээрге бистиң өстүрүп, кижизидип, өөредип алган кадрывыс, өөредилге системазының бүгү удуртур ажылының чадаларын ол эрткен, төлептиин көргүскен. Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызынга чедир депшээн деп, Президент демдеглээн. Бо албан-хүлээлгени амгы үениң негелдезинге дүүштүр күүседип шыдаар билиг, мергежил, арга-дуржулга, күш ында барын айыткан.

ХӨМҮР-ДАШТЫ ДҮРГЕН СӨӨРТҮР

Тыва Республиканың чедери берге кожууннарынче хөмүр-дашты хуусаа бетинде дүрген сөөртүп чедирер талазы-биле хемчеглер дугайында Чазак хуралынга чугаалашкаш, доктаалды хүлээп алган.

"XXI үс чылче – экономиканың өзүлдези болгаш чоннуң быжыккан эрге-чагыргазы-биле кирер" деп ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың Айыткалын күүседир хемчеглер дугайында" ТР-ниң Чазааның доктаалын амыдыралга боттандырары-биле республиканың ырак кожууннарынче, суурларынче хөмүр-даш сөөртүлгезин чайгы үеде хуусаа бетинде дүрген сөөртүрүн доктаалда айыткан. Бирги ээлчегде чедери берге Мугур-Аксы, Кызыл-Хая, Торгалыг (Өвүр), Кара-Хөл (Бай-Тайга), Нарын, О-Шынаа, Үй-Шынаа, Ак-Чыраа болгаш өске-даа суурларга одаар үүлдү сөөртүп чедирерин шиитпирлээн.

Ниитизи-биле 21,2 муң тонна хөмүр-дашты июль-август айларда сөөртүп чедирер. Бо хире хемчээлдиг одаар үүлдү казып тыварын, үдүрүп чорударын "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының бүдүрүлгезинге дааскан. Хөмүр-даштың сөөртүп чедирерин республиканың одаар үүл сайгарар конторазы хандырып организастаар.

ТР-ниң Сан-хөө яамызы хөмүр-даш өртээнге, кывар-чаар материалдарга, сөөртүрүнге чарыгдаарыбиле 6398,4 муң рубльди шилчидер. Ооң иштинден "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайынга 2416,8 муң рубльди, республиканың одаар үүл сайгарар конторазынга 2416,8 муң рубльди бээр.

Чедери берге кожуннарже хөмүр-дашты чайгы үеде дүрген сөөртүп чедирип алыр ажылды эки организастаары-биле ажылчын бөлүктү тургузарын Ш. Д. Ооржак саналдаан.

КОНКУРС ЧАРЛААН

Тыванын хоорайларынга ең эки чаагайжыттынган чуртталга бажыңы дээш республика конкурузу эрттирер дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Хоорайларда хөй өг-бүле чурттаар бажыңнарның чаагайжыдылгазын болгаш арыг-шевер байдалын эжижидери-биле бо хемчегни организастап турар. Ынчангаш 2000 чылдың үшкү кварталында республиканың хоорайларынга ең эки чаагайжыттынган чуртталга бажыңы дээш конкурсту эрттирерин Чазактың хүлээп алган доктаалында айыткан.

Конкурсту эрттиреринің чурумун болгаш негелделерин ажылдан кылган. Ында ең эки деп санадыр бажың кандыг көргүзүглерни чедип алырын айыткан. Конкурска кирер материалдарны 2000 чылдың сентябрь 30-ге чедир хоорайлар чагыргаларының конкурс комиссиязынга дужаар. Ооң соонда республика конкурузунуң комиссиязынга түннелин үндүргеш, ТР-ниң Чазак хуралынга чугаалажыры-биле кирер. Ең эки чуртталга бажыңы дээш конкурстуң тиилекчизинге ТР-ниң Чазааның дипломун, 30 муң рубльдин акша шаңналын тыпсыры көрдүнген.

Тыванын хоорайларынга ең эки чаагайжыттынган чуртталга бажыңы дээш республика конкурузунуң түннелин үндүрер комиссияны тургускан. Ооң даргазы ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн.

Президент конкурсту эрттиреринге хамаарыштыр чүве чугаалап тургаш, ооң негелделерин чаагайжыдылгазы багай, септеттинмээн, хирлиг чуртталга бажыңнарының чурттакчыларынга таныштырарын чугула деп санаан. Ооң-биле бо херекти чедишкиннинг чорудар хемчеглерни алырын айыткан.

ЧААГАЙ ДҮЖҮТТҮҢ МАГАДЫЛАЛЫ

2001 чылдың часкы тарылгазынга ажыглаар чайгы чер аңдарылгазы республикада шоолуг эвес чоруп турар. Ону барымдаалааш, бо ажылды дүргедедир болгаш шынарын экижидер хемчеглер дугайында айтырыгны Чазак хуралынга сайгарып көрген. Бо талазы-биле дыннадыгны ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъшчем яамызының сайыдының оралакчызы В. И. Лавриненко кылган.

Чазак кежигүннери чайгы чер аңдарылгазынче улуг кичээнгейни салган. Чайын черни шынарлыг аңдаргаш, ооң болбаазырадылгазын шын чорудар болза, 2001 чылда ол шөлдерден магадылалдыг чаагай дүжүттү ап болурун айытканнар. Ылаңгыя тайга эдээнде тарылга шөлдерлиг ажыл-агыйларга бо ажылды эки организастаары таарымчалыг деп көрген. Оларга "Кызыл тараачын", "Шаңчы", "Революцияның чалбыжы", "Каа-Хем" болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин хамаарыштырган.

2001 чылдың часкы тарылгазынга хереглээр чайгы чер аңдарылгазының шынарын экижидер болгаш темпизин дүргедедир талазы-биле чамдык хемчеглер дугайында доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган. Чайгы чер аңдарылгазын шынарлыг, дүрген чорударын организастаарын, алган акша-хөреңгини шын чарыгдаарын ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызынга (В. И. Лавриненкога) ында дагзып турар.

Алаш-оол ХЕРТЕК.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЖЫЛ-АЛБАНЫ

ОКТАТТЫНГАН БАЖЫҢНАР — КИЧЭЭНГЕЙДЕ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак июль 18-те Шагаан-Арыг хоорайга чеде бергеш, ханазын дооскаш, тудуун соксаткан 60 өг-бүле чурттаар бажыңның тудуун катап эгелээриниң, ажыглалга киирериниң айтырыгларын шиитпирлээр далаш хемчеглерни алган.

Президент ол шала тутканын бажыңга чеде бергеш, бажыңның ниити байдалы-биле танышкан. Үш подъездилиг калбак панельден кылган беш каът бажыңның ханазыдан өске, үүнү-даа кылбаан болган. Соңгаларын, эжиктерин, шалаларын кылыры, иштики шеверлел, монтаж ажылдары, изиг, соок сугларны, электри шугумун киирери дээн ышкаш үүлдер-ле ында хөй. Ындыг-даа болза чуртталга бажыңын ажыглалга киирери-биле тудуг-монтаж ажылдарын дүрген эгелээри чугула деп, ол санаан. Үүге дээрге кожуун чагыргазының шүшпеңе ажылындан дыка үр үениң дургузунда чуртталга бажыңы хоорайга ажыглалга кирбээн. Мооң чылдагааны-биле бажың чок кижилерниң саны көвүдээн. Соңгукчулар Шагаан-Арыг хоорайга чуртталга бажыңнарын тудар, ажыглалга киирерин дилеп, негелдени салып турар.

Кожуун чагыргазынга 60 өг-бүле чурттаар бажыңның тудуун эгелээринге, ажыглалга кииреринге хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкан хуралды Ш. Д. Ооржак эрттирген. ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн, республиканың тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле күрүне комитединиң даргазының бирги оралакчызы Б. Д. Байыр-оол, кожууннуң, хоорайның удуртукчулары, тудуг ажылы харыылаар харыысалгалыг ажылдакчылар орта олурушкан.

Бо бажыңның тудуун эгелээринге хамаарыштыр Президент чүве чугаалап тургаш, Улуг-Хем кожуун чагыргазы, ооң даргазы В. К. Пюрюна чуртталга бажыңнарын тударынче сагыш салбайн келгенин шүгүмүүлээн. Ооң чижээнге тудар деп турар бажыңны киирген. 60 өг-бүле чурттаар бо бажыңны ажыглалга киирери-биле тудугну эгелээринге белеткел ажылдарын чорударын сагындырган турбуже, үүнү-даа кылбаан болган. Кожуунда тудуг организациязы материалдары чок, ооң уламындан мергежилдиг тудугжулар, монтажчылар, сантехниктер, шеверлекчилер тывылбас. Ам ажыглалга киирери-биле тудуу эгелээр деп турар бажыңга хереглээр тудуг материалдарын, ажыглаар техниканы, ажылдаар кадрларны кайын тып алырының талазы-биле чугааны хуралга кылган. Тудуг-монтаж ажылдары кылыр ажыл-ишчилерни Кызылдың тудуг организациялары-биле дугуржуп турган, дүрген шиитпирлээрин, шеверлел ажылдары кылыр кижилерни Шагаан-Арыгның бодундан тыварын дугурушкан. Бо болгаш өске-даа тудугну дүрген эгелээринге эргежок чугула айтырыгларны кыска хуусаада кылырын Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы В. К. Пюрюнага, Шагаан-Арыг хоорай чагыргазының даргазы В. М. Сегбеге дааскан.

60 өг-бүле чурттаар бажыңның тудуун үш ай хуусаа кылган, ажыглалга киирерин хуралга дугурушкан. Тудуг-монтаж ажылдары кылырынга 3 миллион рубльди Чазактан бээр болган. Бо тудугну хуусаазында ажыглалга киирери үүгле шагаан-арыгжыларның боттарындан хамааржыр.

Ш. Д. Ооржак Шагаан-Арыгның хоочун тудугжулары А. Ф. Ягодин, И. В. Дмитриченко, В. П. Подкопаева, В. Т. Николаев олар-биле ужурашкан. Кожууннуң болгаш хоорайның тудугларынга хөй чылдарда ажылдаан, оларның сайзыралынга улуг үлүүн киирген арга-дуржулгалыг, алдар-аттыг тудугжулар чуртталга бажыңының тудуун кылырынга шыдаар шаа-биле күш-ажылчы салыышкынын киирер, арга-сүмезин кадар болганнар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Голландиядан — кады ажылдажылгаже

Понедельникте ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак черниң аъш-чем курлавырларын өөренириниң талазы-биле делегей фондузунуң консультантызы Дээрги Йеин де Биир-биле (Голландия) ужурашкан.

Бо чайын Азас хөлге болуп эрткен "Тус черниң чурттакчылары болгаш арга-арыгның ыяштан өске продукциязы – иштики сайзыралдың оруктары" деп делегей чергелиг семинарга Дээрги де Биир кол деткикчи болуп киришкен. Ук семинарны арга-арыгның ыяштан өске продукциязының ажыглалының Сибирь ассоциациязы база республиканың арга ажыл-агыйының Девискээр эргелели организастап эрттирген. Семинарның киржикчилери аңгы-аңгы эколог-туг төптерден, эртем албан черлериннен болгаш бүдүрүлгелерден – шупту 28 төлээ киришкен. Аңаа Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң, ооң иштинде "Бойдус" фирмазының, Тожунуң арга ажыл-агыйының болгаш "Азас" камгалалдыг черниң баштайгы ажыдыышкыны болган. Ооң түннелинде Дээрги де Биир сентябрь 17-22 хүннеринде Москвага болуп эртер арга-арыгның ыяштан өске продукцияларын ажыглаарының бүгү делегей ярмарказынче (чалап турар таланың төлевири-биле киржиринче) чалап турар дээрзин ТР-ниң арга ажыл-агыйының Девискээр эргелелиниң удуртукчузу В. Канзай Шериг-оол Дизижиковичиге дыннаткан. Семинарга оон аңгыда тайга тооруунуң сайын болбаазырадыр цехти тургузарынга черниң аъш-чем курлавырларын өөреириниң талазы-биле делегей фондузу 10 муң америк долларны аңгылап бээр дугайында дугуржулга чедип алдынган. Ук фонд оон аңгыда Балгазын школазының арга ажыл-агый черииниң өөреникчилерин Бүгү-эвилел следунга киржиринче чалааш, ооң чарыгдалының чамдыызын акшаландырар болган. Красноярск крайның, Хакасияның, Тыванын школачыларының арга ажыл-агый следунга киришкен 59 коллективтериниң аразындан балгазынчылар бешки черни ээлээн.

Оон аңгыда В. Канзайның саналы-биле семинарның өске-даа киржикчилериниң сүмелеп турар ажылдары республиканың удуртукчуларының онза кичээнгейинге алыры чугула бооп турар. Чижээлээрге, чаңчылчаан бойдус ажыглалының болгаш Бурят автономнуг областың Ачинскиде хуу дузалал ажыл-агыйларының микрокредит талазы-биле дуржулгазы солун.

Хүлээп алганы дээш база чаа проектилерге сонуургалы дээш өөрүп четтиргенин Дээрги де Биир Шериг-оол Дизижиковичиге илереткеш, республика төлээлериниң чалатканы ярмарканың ажылы эртем-биле холбашкан эвес, а инвесторларже угланган ажылдыг болурун, аңаа боттуң продукциязын долузу-биле көргүзер болгаш россияның база даштыкы фирмалар-биле харылзаа тудар арга тыпты бээрин дыннаткан.

Тыва Республиканың Президентизи келген аалчыга Тыванын бойдус-курлавырларының программазы-биле кыска таныжылганы кылып, ол курлавырларны ажыглаарының талазы-биле езу-чаңчылчаан аргаларны чугаалап берип, чоокку үеде сорулгаларның дугайында дыннаткан.

— Бир эвес мөөрейге киржир күзелдиг кижилер бар болза, биске улуг өөрүшкү болур ийик. Биртээ, ажыл-агый эгелей берген чүве болганда, бирийи чыл манаарынга көңгүс үе чок. Ынчангаш даштыкы инвесторларны манап турар болзувусса, дыка хөй үени чидирип алыры магатчок. Ол бүдүн Россияга онзагай болур ужурлуг. Амгы үеде экономиктиг реформаларга хамаарыштыр шырак дээн түннелдерлиг болганывыста, маңаа доктааган хереэ чок. Ындыг болганда бис солун болуп турар тодаргай саналдарны күзелдиивис-биле өөренип көөр бис – деп, Президент Ш. Ооржак демдеглээн.

Шериг-оол Дизижикович келген аалчының республикага аалдап келгени дээш, семинарга санхөө талазы-биле дуза кадып, специалистерге аргасүмезин берип, углап-баштап бергени дээш улуубиле өөрүп четтиргенин илереткен. Оон аңгыда, Чазак Тыванын экономиктиг делгемнеринге инвесторлар боттарынга бүзүрелдиг болур кылдыр Тыванын талазындан шупту чүвени харыылап, Дээрги де Биир ТР-ниң арга ажыл-агыйының удуртукчулары-биле моон-даа соңгаар үре-түннелдиг кады ажылдажылганы кылыр дээрзин дугурушкан.

И. ПАВЛОВА.

ЭППТИҢ ХЕРЭЭ: база катап Москвадан улус чалаан

Тыва Республиканың Чазааның бо вторникте эрткен хуралынга Иштики херектер сайыды С.С.-Б. Монгуш Кызыл хоорайның чагырга даргазының оралакчызы Генрих Эппти өлүргениниң дугайында истелгениң канчаар чоруп турарының дугайында дыннадыгны кылган.

Сайыттың дыннатканын езугаар алырга, Эпптиң хереэниң талазы-биле истелгениң эгелээнинден бээр — бо пятницада, июль 21-де, таптыг-ла бир чыл болур — РФ-тин Чиңгине прокурорунуң ИХЯ-зының база ФАА-зының (Федералдыг айыыл чок чорук албанының) ажылдакчыларының киржилгезибиле истелге бригадазы өлүрүүшкүннүң чеди аңгы догаадыгларын сайгарып, ажылдап көрген. Амгы үеде оларның дөртү шуут бадыткаттынмас кылдыр санаттынган, ооң иштинде ол кем-херек үүлгедиишкининге республиканың улуг албан-дужаалдыг кижилериниң киржилгезиниң дугайында база.

Ындыг янзылыг догаадыгларны истелге органнарынга Президентиге болгаш Тыванын Чазаанга удур Эпптиң эш-өөрү "сарыг" парлалганы дамчыштыр болгаш дорт медеглелдерни-даа ажыглап турду. Безин чадаарда тодаргай кижилерни адагылап турган. Ындыг хопмегениң чаңгызы-даа бичии-даа бадыткал чок болган. Ооң кадында истелгениң боттуг кылдынганынга чигзинер ужур чок — догааштырыгларның хыналдазынга Москвадан келген истекчилер дорт киришкен. Истелгениң эгелээнинден бээр ийи ай эрткенде, хопчуларның чулчуруушкуннарының үндезин чогу тода билдине бээрге, москвачылар истелгени ТР-ниң прокурору Е.Ф. Овчинников баштаан бөлүкке доозары-биле бүзүрээш, чаныпканнар.

Ынчалзажок прокуратура арткан үш догааштырыгларның чаңгызындаа талазы-биле — Эпптин хөй-ниити политиктиг ажыл-чорудулгазы, ооң сайгарлыкчы ажылчорудулгазы, а ол ышкаш бодунуң хууда база дөргүл-төрел харылзаалары — үүнү-даа дыннадырын далашпайн турар азы үүнү-даа дыннадыр харыы чок хире.

Бо эрткен ТР-ниң Чазааның хуралынга прокурорнуң аарып турарынга сылдаглааш келбээни база чиктиг. Ооң оралакчызы Б.Бадмаев, хурал болурунуң мурнунда хүн бир кудумчу солунунга "сарыг" интервью берген хирезинде, Чазак хуралынга кээр чалалганы херекке албаан. Ынчангаш ИХЯ-ның дыннадыы истелгеге дорт хамаарылга чогунуң чылдагааны-биле, ындыг-ла ужур-дуза чок фактыларның дыннадыы болган. Чижээ, сайыт истелге үезинде 5 кем-херек үүлгедиишкини тодараттынган, бир кижиге яланы онааган деп дыннаткан. Оон аңгыда ол истелгениң ужуу Хакасияже, Красноярск крайже улажы берген деп база айыткан.

Сайыттың илеткелинден чаңгыс чугулалап айтып болур чүве үүл дээрге, ук кем-херекти истеп-тып алыр барымдаалар бар хире, ынчалзажок "идегел хөлчок эвээш". Шак ол хире ыыткыр херектиң истелгези ындыг байдалдыг чоруп турары Чазакка таарымча чогу билдингир. Үүге дээрге бо херек республиканың эрге-чагырга органнарының төлээлекчилеринге удур чаңгыс кем-херек эвес болгай. Президент Ш.Ооржак истелгези каш чылдар иштинде уламчылап турар чамдык херектерни база адаан. Ол дээрге Кызыл кожууннуң, Кара-Хаак база Ийме суурларның чагыргаларының даргаларының өлүрүүшкүннеридир. Ылаңгыя Кара-Хаак хереэниң талазы-биле каразыттырганны тудуп хоругдаарын соңгаарладып турар аразында, ол кижи база бир кижини бижектеп каан болгай. Бир эвес Президент киришпээн болза, оон-даа ыңай соңгаарладырлары чадавас турган боор.

Ол-ла хүн ИХЯ-ниң Генрих Эпптиң хереэниң талазы-биле медээзиниң соонда, ТР-ниң Президентизи болгаш Чазаа РФ-тин Чиңгине прокурорунга болгаш ИХЯ-зының, ФАА-зының удуртулгаларынга бо кем-херек үүлгедиишкининиң истелгезин дүргедедиринге истекчилер бөлүүн чорудуп бээриниң талазы-биле дилеглиг телеграмманы чоруткан.

Ат салган

Тыва Республиканың Чазааның эгелээшкини-биле бистиң республикада санаттынып турар 40 хире шажын чүдүлгелиг каттыжышкыннарның аразынга чөпшээрежилгеге ат салдынган.

Ол документиге сагышсеткилдиң шыдамык чоруун сайзырадырынга болгаш кады ажылдажылгаже угланган Тывада сарыг шажынның 9 ниитилелиниң, хамнаашкынның, православ база өске-даа шажын организацияларының удуртукчуларының хөй кезии салган.

Чөпшээрежилгеде айытканы болза, бир эвес социал байдалын, сөөк-язызын, национал болгаш шажын-чүдүлгезин ылгап, кижини көөр хөөн чок чорукче ыдалап, дайынчы бөлүглежишкиннерни тургузуп, чаа-дайынче суртаал ажылын чорудуп, Россия Федерациязының Ундезин хоойлузунуң тургузуун база бүдүн-бүрүн чоруурунга хамаарыштыр күш-биле хажыдып турар барымдаалар бар болза, ол шажын-чүдүлге организацияларын дүжүрер.

Рита САМБУУ.

Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктары

Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал өөредилге сайыдының хүлээлгезин күүседириниң дугайында

Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге сайыдының хүлээлгезин күүседири-биле **Петр Александрович МОРОЗОВТУ** Тыва Республиканың Президентизиниң 2000 чылдың июль 17-де № 709 Чарлыын езугаар томуйлаан.

* * *

Тыва Республиканың Президентизиниң алдарлыг ажылдакчызы хүндүлүг аттарны тыпсыр дугайында

Харылзаа талазы-биле ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "Связь-Банкының" Тывада филиалының эргелекчизи **Владимир Донгакович БАЙЫР-ООЛГА** "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты ТР-ниң Президентизиниң 2000 чылдың июнь 16-да № 689 Чарлыын езугаар тывыскан.

* * *

Культураны хөгжүдеринге ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Культура болгаш кино яамызының специализи **Зоя Иргитовна МОНГУШКА** "Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты ТР-ниң Президентизиниң 2000 чылдың июнь 16-да № 693 Чарлыын езугаар тывыскан.

* * *

Культура талазы-биле ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы **Александр Владимирович ГУСЕВКЕ** "Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты ТР-ниң Президентизиниң 2000 чылдың июнь 16-да № 694 Чарлыын езугаар тывыскан.

* * *

Республикага мергежилдиг кадрларны белеткээринге ачы-хавыяалары болгаш хууда улуг салыышкыны дээш Тыванын көдээ ажыл-агый техникумунуң башкызы **Надежда Георгиевна ФУНТИКОВАГА** "Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты Президентиниң 2000 чылдың июнь 16-да № 690 Чарлыын езугаар тывыскан.

Бедик шаңналдар-биле

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың 2000 чылдың июнь 16-да ат салган чарлыктары езугаар кадык камгалалының ажыл-чорудулгазының талазы-биле ачы-хавыяазы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш дараазында ажылдакчыларны шаңнаан.

"Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг аттарны:

республикада СПИД-ке удур демиселдиң болгаш профилактика төвүнүң килдис эргелекчизи **Нина Михайловна САНЧАЙГА;**

Кызыл хоорайда 2 дугаар республика эмнелгезиниң эмчи сестразы **Людмила Сергеевна ЕРЕЦКАЯГА;**

Чөөн-Хемчик кожуун эмнелгезиниң уруглар консультациязында фельдшер **Кара-кыс Чамыяновна МОНГУШКА;**

Улуг-Хем төп кожуун эмнелгезиниң уруглар салбырының эргелекчизи **Алексей Донгакович МАСКЫРГА;**

Чаа-Хөл төп кожуун эмнелгезиниң кезер эмчи сестразы **Зоя Монгушовна АСПАН-ООЛГА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле

Республика эмнелгезиниң отоларинголог эмчизи **Руслан Владимирович КИМНИ;**

Республиканың уруглар эмнелгезиниң участок эмчизи **Сондра Доштуг-ооловна СМЕТАНИНАНЫ** шаңнаар.

Өөредилгени хөгжүдер ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш **"Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы"** хүндүлүг атты Өвүр кожуунунуң Территориалдыг соңгулда комиссиязының даргазы, кожуунуң өөредилге килдизиниң специализи **Николай Чолдак-оолович МОНГУШКА** тыпсыр.

Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг аттарны

Республиканың психолог-медиктиг педагогика консультациязының дефектолог башкызы **Людмила Стефановна БЕЛОНОГОВАГА;**

Кызыл кожуунуң Баян-Кол ортумак школазының башкызы **Эзир Кыргысовна ДЕНЗЕНМААГА;**

Өвүр кожуунуң Хандагайты ортумак школазының кижизидикчи башкызы **Даракпан Күрзекеевна ДОСТАЙГА;**

Шагаан-Арыг хоорайның өөредилге килдизиниң уруглар камгалалының талазы-биле инспектору **Дарья Бичедековна КӨК-ООЛГА;**

Кызыл хоорайның администрациязының өөредилге килдизиниң уруглар камгалалының инспектору **Вера Ивановна ТИХОНОВАГА** тыпсыр.

Өөредилгени хөгжүдеринге болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш **"Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы"** хүндүлүг атты Өвүр кожуунуң Территориалдыг соңгулда комиссиязының даргазы, кожуунуң өөредилге килдизиниң специализи **Николай Чолдак-оолович МОНГУШКА** тыпсыр.